

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

साहित्यका विभिन्न विधामध्ये कविता विधाको छोटो र अत्यन्तै तीक्ष्ण भाव व्यक्त गर्ने रूप मुक्तक मानिन्छ । स्याङ्जा जिल्लाको साहित्यिक परम्परामा यहाँका यस्ता रचना गर्ने मुक्तककार र उनीहरूका मुक्तक कृतिको अध्ययन गर्ने प्रयत्न प्रस्तुत शोधमा गरिएको छ । मुक्तकलाई नै आफ्नो मुख्य साधना क्षेत्र बनाएर कलम चलाउने साहित्यकार कमै पाइन्छन् । यस अध्ययनमा स्याङ्जामा जे जति मुक्तक प्रकाशित भएका छन्, तिनीहरूको विवरणसहित तिनका प्रवृत्तिको व्याख्या एवम् विश्लेषण गर्ने प्रयत्न यस शोधपत्रमा गरिएको छ । कविता विधाको अत्यन्तै छोटो, मीठो र लोकप्रिय रूप मुक्तक सिर्जनामा स्याङ्जाका स्रष्टाहरूको स्थिति कस्तो छ भन्ने ठम्याउने कार्य मै यो शोध कार्य केन्द्रित रहेको छ ।

१.२ शोधको शीर्षक

प्रस्तुत शोधको शीर्षक 'स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तक कृतिको अध्ययन' रहेको छ ।

१.३ शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत शोध त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत, नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष दसौं पत्र (५१०-१) को प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.४ शोध समस्या

स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तक कृतिको अध्ययन, विश्लेषण गर्दा निम्नलिखित समस्याहरू रहेका छन् :

- क) मुक्तकको सैद्धान्तिक परिचय के कस्तो रहेको छ ?
- ख) स्याङ्जा जिल्लामा मुक्तक लेखनको स्थिति कस्तो रहेको छ ?
- ग) स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तक कृतिमा के कस्ता काव्यप्रवृत्ति रहेका छन् ?

१.५ शोधको उद्देश्य

शोध समस्यामा प्रस्तुत गरिएका समस्याको निराकरण गर्नु नै शोधको मूल उद्देश्य रहेको छ। त्यसैले शोध कार्यका उद्देश्यका रूपमा निम्न बुँदाहरू राख्न सकिन्छ :

- क) मुक्तकको सामान्य परिचय दिने;
- ख) स्याङ्जाली मुक्तक सिर्जना परम्पराको जानकारी गराउने,
- ग) स्याङ्जाली मुक्तक कृतिमा देखा परेका प्रवृत्तिको निरूपण गर्ने।

१.६ पूर्व कार्यको विवरण

साहित्यमा मुक्तक लेखनको लामो परम्परा छ, तर कविताका अन्य रूपहरूको जे जति खोज अध्ययन र अनुसन्धान भएको छ त्यसको दाँजोमा मुक्तकका बारेमा कम्तिमा मात्रमा चर्चा भएको पाइन्छ। यही तथ्य स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तकमा पनि लागू भएको देखिन्छ।

स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तकका बारेमा भएका अध्ययनलाई हेर्दा देवीप्रसाद वनवासीको श्री 'बुँछ्याचा' हास्यव्यङ्ग्य मुक्तक सङ्ग्रह कृतिका बारेमा नारायणप्रसाद काप्लेले र असफल गौतमको मुक्तकको बारेमा पूर्ण बहादुर नेपालीले कृतिगत एवम् व्यक्तिगत रूपमा अध्ययन विश्लेषण गरेको पाइन्छ। यसका साथै अनुपम साहित्यिक प्रतिष्ठान स्याङ्जाद्वारा-२०७१ सालमा जिल्लास्तरिय मुक्तक प्रतियोगिता सञ्चालन गरेको पाइन्छ। मुक्तकका बारेमा फुटकर समालोचना पत्रपत्रिका र पुस्तकमा प्रकाशित भएको पाइन्छ।

अध्ययनको सन्दर्भमा वनवासीको एक मात्र मुक्तक कृतिको अध्ययन गरिएको पाइन्छ, भने असफल गौतमको समग्र मुक्तक क्षेत्रको अध्ययन गरेको पाइन्छ। साथै अन्य स्रष्टाको व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा पत्रपत्रिका, पुस्तकमा सामान्य टिप्पणी, चर्चा-परिचर्चा भए पनि गहन अनुसन्धान भएको पाइँदैन। स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तकबारे फुटकर समालोचनाका रूपमा पत्रपत्रिका र पुस्तकमा सीमित रूपमा प्रकाशित भएको पाइन्छ। जहाँ सामान्य टिप्पणी, चर्चा र परिचर्चा भए पनि गहन अनुसन्धान भएको पाइँदैन। स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तक कृतिका सम्बन्धमा विभिन्न साहित्यकार, पत्रकार एवम् समालोचकले राखेका आ-आफ्ना दृष्टिकोणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

१.६.१ टीकाराम उदासी 'समकालीन परिवेशको सूत्रात्मक अभिव्यक्ति : अमिला अणु' नयाँ युगबोध दैनिक, दाङ, २०५६, पुस-२, शुक्रवार ।

टीकाराम उदासीले विविध प्राकृतिक विम्ब र प्रतीकको सहज आयोजना, विधागत चेतना, प्रयोगशील प्रस्तुति एवम् समकालीन समाज र जनजीवन भित्रका विविध भावहरूको कुशल संयोजनले प्रस्तुत कृति सबैका निमित्त पठनीय भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

१.६.२ प्रेमराज लुईटेल 'नेपाली हास्यव्यङ्ग्यमा स्याङ्जा जिल्लाको योगदान', त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शोधपत्र, काठमाडौं, २०६५, पृ.१२१ ।

प्रेमराज लुईटेलको शोधपत्रमा हास्यव्यङ्ग्यकारका भावनात्मक भोक्काहरू फुर्नासाथ एउटा शीर्षक दिएर कोरिएका कवितामा सामाजिक, राजनीतिक, ऐतिहासिक, आर्थिक पक्षलाई समेटिएका हास्यव्यङ्ग्य कविता सङ्कलित भएका वनवासीका व्यङ्ग्यमा विशेष छेड रहेको पाइन्छ भनेका छन् ।

१.६.३ तेज विलास अधिकारी, 'समयका छर्छरहरूमा अभिव्यक्त सुकुमका चिन्तन : एक आलेख', २०६५, पृ.८८ ।

तेज विलास अधिकारीले शिष्ट प्रेम, प्रणय भाव, परिपक्व प्रगतिशील चिन्तनका माध्यमबाट समाजको यथार्थलाई मुक्तकमा अङ्कन गर्दै जताततै सत्ताको छाया र त्यो छायामा हुर्केको गलत कार्यको खुलेर विरोध गर्नमा शर्माका मुक्तक सफल भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

१.६.४ नारायणप्रसाद काफ्ले 'साहित्यकार देवीप्रसाद वनवासीको श्री बुँख्याचा हास्यव्यङ्ग्य मुक्तक सङ्ग्रह एक अध्ययन' (नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, विन्दुवासिनी विद्यापीठ शोधपत्र, पोखरा : २०६६, पृ.६४) ।

नारायणप्रसाद काफ्लेको शोधपत्रमा उचित वातावरण र विषयवस्तुलाई संयोजन गरी लेखिएको हास्यव्यङ्ग्य मुक्तक सङ्ग्रह 'श्री बुँख्याचा'लाई सामाजिक यथार्थताको चित्रण, राष्ट्रप्रेम जीवनजगत्प्रति चिन्तन र तार्किक विचार एवम् बौद्धिक प्रस्तुतिले युक्त हास्यव्यङ्ग्य मुक्तक सङ्ग्रहका रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

- १.६.५ डा. मुरारि पराजुली, 'वनवासीका मुक्तकहरूको विहङ्गावलोकन', कालस्तोत्र, २०६९
 मुरारि पराजुलीले वनवासीका मुक्तक सङ्ग्रहमा राजनीतिक विषय बढी, आक्रोस र ठाडो भाषा भएको कुरा उल्लेख गर्दै जति सक्दो उक्ति वैचित्र्यपूर्ण र वक्रताको भाषिक सुरम्यतालाई वरण गर्न सके वनवासीका मुक्तकको वजन बढ्ने बताएका छन् ।
- १.६.६ खगेन्द्र गिरी कोपिला, 'असल स्रष्टाहरूको खोजी गर्ने सकारात्मक कर्म', समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक, २०७०, भाद्र, पृ.७ ।
 खगेन्द्र गिरी कोपिलाले आज मुक्तक लेखनेहरूको हुल बढेको, बाढी आएको छ । स्तरीय मुक्तक लेखनेहरूलाई 'टर्च' बालेर खोज्नुपर्ने अवस्थामा स्याङ्जाका स्रष्टाहरूको साभ्ना प्रयत्नको रूपमा प्रकाशित यस कृति त्यही 'टर्च' बालेर राम्रा र गम्भीर खाले मुक्तक लेख्ने स्रष्टाको खोजी गर्ने एउटा सकारात्मक कर्म हो भनेका छन् ।
- १.६.७ असफल गौतम, 'स्याङ्जामा मुक्तक लेखनको विकासक्रम : केही अध्ययन र अवलोकन' समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक, (२०७०, भाद्र पृ-१५) ।
 असफल गौतमले वाङ्मयको क्षेत्रमा लोकप्रिय मुक्तक स्याङ्जाली साहित्य क्षेत्रमा पनि दिनानुदिन वृद्धि हुँदै गएको र आजका दिनमा स्याङ्जामा मुक्तक दालचामल जस्तै लोकप्रियवस्तु बनेको बताएका छन् । उनले स्याङ्जाली मुक्तक लेखनको यात्रा कालान्तरमा कोशेढुङ्गा सावित बनेर रहने भन्दै स्याङ्जाली मुक्तक लेखनको विकास क्रममा विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्था र पत्रपत्रिकाले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।
- १.६.८ मिलन समीर, 'स्याङ्जाली मुक्तकको इतिहास र विकासक्रम' नव प्रज्ञापन साहित्यिक त्रैमासिक, पूर्णाङ्क ६३., २०७०, चैत्र पृ.७४ ।
 मिलन समीरको आलेखमा स्याङ्जाली मुक्तकलाई कृतिगत रूपमा डा. सुकुम शर्माको 'अमिला अणु' (२०४८) कात्तिकदेखि अहिलेसम्मको समयावधिलाई विकासक्रममा विभाजन गर्दै स्याङ्जामा १७ एकल र पाँच संयुक्त गरी २२ वटा मुक्तक कृति प्रकाशन भएको उल्लेख गरेका छन् ।

१.६.९ पूर्णबहादुर नेपाली 'असफल गौतमका मुक्तकको अध्ययन' त्रिभुवन विश्वविद्यालय पृथ्वीनारायण क्याम्पस शोधपत्र, पोखरा २०७२, पृ. ७५)

पूर्णबहादुर नेपालीको प्रस्तुत शोधपत्रमा समसामयिक यथार्थ, मायाप्रेमको भाव, मातृत्वप्रेम, प्रकृति चित्रण आदि जस्ता पक्षलाई समेटिएका मुक्तक लेखे स्रष्टाका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । उनले, असफल गौतमलाई व्यङ्ग्यात्मक पारामा सरल, सुबोध र सहज भाषाशैलीसँगै मानवतावादी स्वर, सामाजिक यथार्थ र वर्तमान युगजीवनको चित्रण जस्ता प्रवृत्तिगत मुक्तक रचना गर्ने स्रष्टाका रूपमा चिनाउँदै अध्ययनशील र कर्मवादी सर्जक भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

माथि उल्लेख गरिएका यी विभिन्न साहित्यकार, समीक्षक एवम् समालोचकका दृष्टिकोणले स्याङ्जाली मुक्तकका बारेमा केही प्रकाश पार्ने काम भए पनि समग्रमा मूल्याङ्कन भएको छैन । प्रस्तुत शोधमा यसै आवश्यकतापूर्तिलाई लक्ष्य बनाएर स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तक कृतिको अध्ययन र विश्लेषण गर्न खोजिएको छ ।

१.७ शोधको औचित्य र महत्त्व

स्याङ्जाली मुक्तकका बारेमा सूचनात्मक चर्चा बाहेक विवेचनात्मक अध्ययन खासै भएको पाइँदैन । त्यसैले स्याङ्जा जिल्लाबाट प्रकाशित मुक्तकका अध्ययनमा आधारित प्रस्तुत शोधको औचित्य र महत्त्व स्वतः सिद्ध हुन्छ ।

१.८ शोध सीमा

स्याङ्जाली स्रष्टाका पुस्तकाकार र फुटकर रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा मुक्तकको प्रकाशन हुँदै आएको पाइन्छ । तापनि यो शोध कार्य मूलतः स्याङ्जाली स्रष्टाद्वारा नेपाली भाषामा लेखिएका पुस्तकाकार मुक्तक कृतिमा नै केन्द्रित छ । यस सन्दर्भमा २०४८ सालदेखि २०७२ सालसम्मका स्याङ्जाली स्रष्टाद्वारा प्रकाशन गरिएका मुक्तक कृतिलाई शोध सामग्रीका रूपमा लिएर प्रस्तुत शोधलाई निष्कर्षमा पुऱ्याइएको छ । यही नै यस शोध कार्यको सीमा हो ।

१.९ शोध विधि

प्रस्तुत शोधलाई सम्पन्न गर्न निम्न विधिको अवलम्बन गरिएको छ ।

क. सामग्री सङ्कलन विधि

ख. सामग्री विश्लेषण विधि

मुक्तकसँग सम्बन्धित पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधमूलक लेखलगायतका सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। सामग्री सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय विधिमा आधारित छ। साथै कतिपय मुक्तक सङ्ग्रहका लागि तिनका स्रष्टासँगको प्रत्यक्ष भेटघाट, उनीसँग लिइएको अन्तर्वार्ता र सम्बन्धित व्यक्ति तथा परिवारका सदस्यबाट आवश्यक मौखिक जानकारी लिइएको छ। यस बाहेक आवश्यकता र उपलब्धता अनुसार सम्बन्धित क्षेत्रका आधिकारिक व्यक्तित्वबाट पनि जानकारी प्राप्त भएको छ।

यसैगरी मुक्तकलाई चिनाउने क्रममा पूर्व चर्चित मुक्तक सिद्धान्तलाई आधार मानिएको छ भने कृतिहरूको विवेचनामा खास गरी वर्णनात्मक तथा केही मात्रामा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग पनि शोधपत्रमा भएको छ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधलाई निम्नलिखित पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद	- शोधको परिचय
दोस्रो परिच्छेद	- स्याङ्जा जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय
तेस्रो परिच्छेद	- मुक्तकको सैद्धान्तिक परिचय र नेपाली मुक्तक परम्परा
चौथो परिच्छेद	- स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तककार र मुक्तक कृतिको अध्ययन
पाँचौँ परिच्छेद	- उपसंहार
- सन्दर्भ सूची

दोस्रो परिच्छेद

स्याङ्जा जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ परिचय

स्याङ्जा जिल्ला नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत गण्डकी अञ्चलमा पर्ने मध्य पहाडी जिल्ला हो । $८३^{\circ} ३७'$ देखि $८४^{\circ} ४६'$ पूर्वी देशान्तर र $२७^{\circ} ५२'$ देखि $२८^{\circ} १३'$ उत्तरी अक्षांश रहेको यस जिल्लाको ११६४ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल रहेको छ । जुन नेपालको कुल क्षेत्रफलको ०.७९ प्रतिशत रहन आउँछ ।

२.१.१ स्याङ्जा जिल्लाको हावापानी

स्याङ्जा जिल्लामा समशीतोष्ण हावापानी रहेको पाइन्छ । यस जिल्लाको समुन्द्री सतहदेखि ३६६ मिटर उचाइमा रहेको केलदीघाट सबैभन्दा होचो ठाउँ हो । यस्तै २८७८ मिटर सबैभन्दा बढी उचाइमा रहेको पञ्चासे लेक सबैभन्दा अग्लो ठाउँ हो । ३२ कि.मी. पूर्व-पश्चिम र २० कि.मी. उत्तर-दक्षिण औषत लम्बाई रहेको यस जिल्लाको पूर्वमा तनहुँ, पश्चिममा गुल्मी र पाल्पा, उत्तरमा पर्वत र कास्की तथा दक्षिणमा पाल्पा सिमाना रहेको छ । राजनीतिक विभाजनका आधारमा स्याङ्जामा ५३ गाउँ विकास समिति, चार नगरपालिका, १५ इलाका र ३ निर्वाचन क्षेत्र रहेका छन् ।

२.१.२ स्याङ्जा जिल्लामा यातायात र सञ्चार सुविधा

स्याङ्जा जिल्लाको यातायातका सन्दर्भमा कुभिन्डेदेखि राम्दीसम्म पक्की सिद्धार्थ राजमार्ग फैलिएको छ । यस्तै जिल्लाका ५३ वटै गा.वि.स. र ४ वटै नगरपालिकामा कच्ची सडकको पहुँच रहेको छ । जिल्लाका प्रमुख बजार पुतलीबजार, वालिङ र गल्याङमा ल्यान्डलाइन टेलिफोन सेवाका साथै अन्य सम्पूर्ण गाउँ विकास समिति र नगरपालिकामा विभिन्न मोबाइल फोनको व्यवस्था रहेको छ । यसैगरी छापाखाना माध्यमका रूपमा प्रकाशन हुने साप्ताहिक पत्रिका 'सत्यवाणी', 'स्याङ्जा सन्देश', 'गल्याङ पोष्ट' लगायतका पत्रिका प्रकाशन हुनुका साथै विद्युतीय माध्यमका रूपमा चार वटा एफ.एम. दुई वटा टेलिभिजनले यहाँ सेवा पुऱ्याएका छन् ।

२.१.३ स्याङ्जा जिल्लाको शैक्षिक स्थिति

स्याङ्जा जिल्लाको समग्र शैक्षिकस्थिति सन्तोषजनक पाइन्छ । यस जिल्लामा सामुदायिक र संस्थागत गरी एक हजार ४२ आधारभूत विद्यालय, एक सय ७० माध्यमिक विद्यालय, छ गुरुकुल, नौ मदर्सा सञ्चालनमा छन् । उच्च शिक्षाका रूपमा २२ क्याम्पस सञ्चालनमा देखिन्छन् (शिक्षा दर्पण, २०७३) । जसबाट जिल्लाको शैक्षिक तस्वीर सामान्यतः सन्तोषजनक रहेको अनुभव गर्न सकिन्छ । सामान्य शिक्षाका रूपमा स्याङ्जाको समग्र पक्ष सन्तोषजनक रहे तापनि प्राविधिक शिक्षा आर्जनका निमित्त जिल्लामा उपयुक्त शिक्षण संस्था नभएका कारण सीपमुलक शिक्षाका लागि जिल्ला बाहिर जानुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था विद्यार्थीले भोगेका छन् । यसरी हेर्दा २०६८ सालको जनगणना अनुसार जिल्लाको समग्र साक्षरता ७६.६५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ (शिक्षा दर्पण, २०७३) ।

२.१.४ स्याङ्जा जिल्लाको जनसङ्ख्या

तीन निर्वाचन क्षेत्र रहेको स्याङ्जा जिल्लाको २०६८ को जनगणना अनुसार कुल दुई लाख ८९ हजार एक सय ४८ रहेको छ । जातिगत आधारमा ब्राह्मण (८९२९९), मगर (६२,०७४), क्षेत्री (३३३२७), गुरुङ २५९२६), कामी (२३९९५), सार्की (९९६५८), दमाई (९०७९९), नेवार (९६३५), ठकुरी (७०९७), घर्ती (७०२२) रहेका छन् । भाषाका हिसाबले हेर्दा यस जिल्लाको अधिकांश जनसङ्ख्या नेपाली मातृभाषीको रहेको छ । जहाँ २ लाख, ९५ हजार ८० जनसङ्ख्याको मातृभाषा नेपाली रहेको छ ।

यसैगरी मगर मातृभाषी जनसङ्ख्या ४३ हजार ६ सय ५४, गुरुङ मातृभाषी जनसङ्ख्या २२ हजार ४ सय २९, नेवार मातृभाषी जनसङ्ख्या ४ हजार ८ सय ३९, उर्दु मातृभाषी जनसङ्ख्या ९ सय ९९, भुजेल मातृभाषी जनसङ्ख्या ६ सय ४६, भोजपुरी मातृभाषी जनसङ्ख्या २ सय ७९, मैथली मातृभाषी जनसङ्ख्या ९ सय ९६ थारु मातृभाषी जनसङ्ख्या ९ सय ६० र हिन्दी मातृभाषी जनसङ्ख्या ९ सय ५७ रहेको छ (शिक्षा दर्पण, २०७३) । धर्मगत रूपमा हेर्दा स्याङ्जामा हिन्दू धर्म मान्नेको बाहुल्यता रहेको छ । यसका अलवा बौद्ध, इस्लाम, किराँत र क्रिश्चियन धर्म मान्नेहरूको बसोबास पनि यस जिल्लामा रहेको छ ।

२.१.५ स्याङ्जा जिल्लाको आर्थिक अवस्था

स्याङ्जाको आर्थिक स्थितिलाई हेर्दा यहाँका अधिकांश वासिन्दाको आजीविकाको आधार कृषि नै हो । यहाँका कतिपय युवायुवती स्वदेशी एवम् विदेशी सेना, प्रहरी सेवामा कार्यरत रहेका छन् । यस्तै सरकारी प्रशासनिक सेवा तथा शिक्षा सेवा पनि अर्थोपार्जनको आधार बनेको छ । यसका साथै, सामान्य कृषि, व्यापार, साना उद्योगधन्दा र पशुपालनबाट समेत स्थानीयको आजीविका चलिरहेको छ । यस स्थितिमा जिल्लाको समग्र आर्थिक अवस्था अधिकांश मध्य पहाडी जिल्लाहरूकै स्तरमा पाइन्छ । पछिल्लो समय थप आर्जनका आकर्षणले केही युवा युरोप, अमेरिका, अरब, कोरियालगायतका देशमा आकृष्ट भएका छन् र तिनका आर्जनले आर्थिक अवस्थामा टेवा पुगेको देखिन्छ ।

२.२ निष्कर्ष

भौगोलिक हिसाबले मध्य पहाडी जिल्लाका रूपमा रहेको स्याङ्जा जिल्ला हावापानीका हिसाबले अत्यन्तै राम्रो स्थल मानिन्छ । सिद्धार्थ राजमार्ग ठिक बीचबाट रहेको यस जिल्ला यातायातका हिसाबले पनि सुलभ नै मान्न सकिन्छ । राष्ट्रिय सूचना एवम् सञ्चार माध्यमका साथै स्थानीयस्तरका एफ.एम., पत्रपत्रिका, टेलिभिजनबाट पनि स्थानीयस्तरबाट सूचना सञ्चारका क्षेत्रमा पहुँच पुऱ्याएको देखिन्छ । यसैगरी स्याङ्जाको शैक्षिक स्थितिलाई हेर्दा सन्तोषजनक रहेको पाइन्छ । २०६८ सालको जनगणना अनुसार जिल्लाको समग्र साक्षरता प्रतिशत ७६.६५ रहेको छ । नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार यस जिल्लाको जनसङ्ख्या २ लाख, ८९ हजार, १४८ रहेको छ । यहाँ विभिन्न जाति, भाषा, धर्म, संस्कृतिका मानिसहरू बसोबास गर्ने गर्दछन् । विशेषगरी आजीविकाको स्रोत कृषि नै देखिए पनि यहाँका मानिसहरू सरकारी, नीजि तथा वैदेशिक रोजगारमा आवद्ध रहेको पाइन्छ । यसरी समग्र रूपमा हेर्दा स्याङ्जा जिल्ला नेपालका अन्य जिल्लाको दाँजोमा मध्यम खालेको जिल्लाका रूपमा पाइन्छ ।

मुक्तकको सैद्धान्तिक परिचय र नेपाली मुक्तक परम्परा

३.१ मुक्तकको परिचय

साहित्यको प्राचीन लोकप्रिय विधा कविता मानिन्छ । कविता विधाकै लघुतम आयाममा प्रकट हुने रचना मुक्तक हो । मुक्तक रचना छोटो भए पनि निकै घन लागदो र बढी आकर्षक हुन्छ । मुक्तक शब्द संस्कृत भाषाबाट आएको हो । संस्कृत भाषाको 'मुक्त' शब्दमा 'कन्' प्रत्यय जोडिएर 'मुक्तक' शब्द बनेको हो (गुप्ता, सन् १९६५) । मुक्त अर्थात् स्वतन्त्र भन्ने शब्दको विपरीतार्थी शब्द बद्ध भन्ने हुन्छ । बन्धनमा नपरेको वा बद्ध नभएको अवस्था मुक्त स्थिति हो । यही 'मुक्त' शब्दमा 'कन्' को योग भएर मुक्तक शब्द बन्दछ ।

मुक्तक भनेको 'पूर्वीय काव्यशास्त्र अनुसार समास नरहेको गद्य, कथा सूत्रमा आवद्ध नभइकन हृदयगत भावलाई स्वतन्त्र रूपले अभिव्यक्त गर्ने गद्य कविता' (शर्मा, २०५८ : १०७४) हो । यसै गरी 'कथा सूत्रमा आवद्ध नभएको, हृदयको भावलाई प्रतिबिम्बित गर्ने प्रभावकारी तथा निरपेक्ष स्वतन्त्र कविता' (पोखरेल र अन्य, २०६९ : १०२०) हो भनिएको छ । संस्कृत साहित्यमा मुक्तक काव्य र प्रबन्ध काव्य भनेर दुई भेदको चर्चा छ । एक श्लोकीलाई मुक्तक, दुई श्लोकीलाई युग्मक, तीन श्लोकीलाई विशेषक, चार श्लोकीलाई कलापक, पाँच श्लोकीलाई कुलकजस्ता भेदमा राखेर हेरिएको पाइन्छ (पराजुली, २०६९ : ७५) । पूर्वीय काव्यशास्त्र अनुसार एक श्लोकमा लेखिएको स्वयंमा पूर्ण कविता (अधिकारी, २०६१ : ८०८) मुक्तक हो । समग्रमा साहित्यमा लघुतम आकार, प्रकार र आयाममा पूर्णता प्राप्त रचना हुनु नै मुक्तकको रूपगत ढाँचा हो ।

३.२ मुक्तकको परिभाषा

विभिन्न चिन्तकद्वारा आ-आफ्ना रुचि अनुसार परिभाषिक चिन्तन गरिएको पाइन्छ । ती मध्ये अग्रजदेखि अनुजसम्मका केही परिभाषा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ,

'स्थूल रूपमा प्रबन्धहिन वा स्फुट सबै पद्यबद्ध रचनाहरू मुक्तक काव्य अन्तर्गत पर्दछन्' (बर्मा, २०२०: ५०२) ।

‘मुक्त अर्थात् स्वतन्त्र भन्ने अर्थ दिने यस शब्दमा लाग्न आउने कन् प्रत्ययबाट बनेको मुक्तक शब्दको अर्थ स्वयम् आफैँमा पूर्ण एक पृथकीकृत श्लोक नै मुक्तक हो’ (आप्टे, सन् १९९३, ८०३) ।

‘कथा सूत्रमा आवद्ध नभएको हृदयको भावलाई प्रतिबिम्बित गर्ने प्रभावकारी, निरपेक्ष स्वतन्त्र कविता मुक्तक हो’ (पोखरेल, २०४०:१०८१) ।

‘कथा सूत्रमा नउनिएको परस्पर क्रमिक सम्बन्ध नभएको कुनै एउटा भावलाई पूर्ण रूपले बुझाउने पद्य वा कविता मुक्तक हो’ (झवाली, २०४०:६०४) ।

‘कविताको लघुतम रूप मुक्तक जीवनको कुनै एक क्षणको चुटुकिलो र छरितो अभिव्यक्ति हो’ (त्रिपाठी, २०५२:४) ।

‘मुक्तक भनेको पूर्वापर प्रसङ्ग मुक्त, स्वयम्मा पूर्ण र सारगर्भित त्यस्तो लघुतम काव्य रूप हो, जसमा सर्जकले देखे भोगेका जीवजगत सन्दर्भहरूबाट उत्पन्न भाव वा विचार उन्मेषहरूलाई लयमय बनाएर चोपिलो र चोटिलो भाषामा भ्याप्प भनिएको हुन्छ’ (पौडेल, २०६८ : २०) ।

डा. मुरारी पराजुली भन्छन्, ‘कविता रचनाका सन्दर्भमा जुन स्फुट, निर्बन्ध एवम् पूर्वापर निरपेक्ष रहन्छ त्यही मुक्तक कविता हो’ (पराजुली, २०६७ : १५) ।

संस्कृतिकर्मी चेतन कार्की मुक्तकका बारेमा आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गर्दछन्: ‘मुक्तकको आफ्नो आचारसंहिता छ । मुक्तक वार्णिक, मात्रिक वा अन्त्यानुप्रासयुक्त हुन सक्छ । पहिलो, दोस्रो र चौथो पदमा अन्त्यानुप्रास हुनै पर्छ । पहिला तीन पदले चौथो पदमा कविले भन्न खोजेको मुख्य कुरालाई सहयोग पुऱ्याउने काम गर्दछन् । तिनमा परस्परमा सोभो समन्वय छ भने अति राम्रो, छैन भने चौथो पदलाई चरममा पुऱ्याउन सहयोगी हुनैपर्छ’ (कार्की, २०६८ : ३) ।

साहित्यकार डा. सुकुम शर्माले भनेका छन् : ‘मुक्तक आफैँमा पूर्ण एक श्लोक या अनुच्छेदको रचना हो’ (शर्मा, २०६९ : ८७) ।

यसरी समग्रमा विभिन्न ग्रन्थ, शब्दकोश र साहित्यकारका भनाइलाई हेर्दा समग्रमा मुक्तक भन्नाले स्वयम्मा पूर्ण सघन अर्थ सम्पन्न अपेक्षाकृत भाषिक लयात्मक लघुतम कविता रूप बुझिन्छ । यसमा मानिसको हृदयलाई चमत्कृत गर्ने क्षमता हुन्छ । यो मानवीय जीवनका दुःख, पीडा र वेदना प्रस्फुटित भएर आउने स्वतन्त्र रचना हो । जसमा कुनै पनि एक पक्ष द्रष्टा वा प्रकृतिको एक विशेष चित्रलाई उतारिएको हुन्छ ।

२.३ मुक्तकका तत्त्वहरू

हरेक साहित्यिक कृतिका आ-आफ्ना विशिष्ट तत्त्व हुन्छन् । जसले ती विधा र कृतिको स्वरूपलाई चिनाउँछन् । सोही अनुरूप मुक्तकका पनि निश्चित तत्त्वहरू हुन्छन् । तत्त्वको योगबाट सिङ्गो संरचना निर्माण हुनुका साथै तत्त्वकै सहायताबाट मुक्तकले आकृति प्राप्त गर्दछ । जसले आन्तरिक तथा बाह्य रूपमा मुक्तकलाई निरन्तर सहयोग पुऱ्याई रहन्छन् । ती यस प्रकार छन्,

२.३.१ विषयवस्तु

विषय मुक्तककारले जीवन र जगतबाट उठाएको जुनसुकै क्षेत्रको हुनसक्छ । यो मुक्तकको सारभूत वा मुख्य तत्त्वका रूपमा रहेको हुन्छ । मुक्तकको विषय विश्व ब्रह्माण्ड, प्रकृति जगत्, मानव जगत्, जीवन दर्शन, राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय सेरोफेरोका साथै सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक, प्रशासनिक आदि क्षेत्रका यावत् सन्दर्भ हुन सक्दछन् । मानव जीवन र प्रकृति जगत्को जुनसुकै अंशलाई पनि मुक्तकको मुख्य विषय बनाउन सकिन्छ । तर यो विषय सूक्ष्म, चोटिलो, अर्थपूर्ण र जीवन जगत्को कुनै एक विशेष पक्षको प्रतिनिधित्व गर्ने खालको हुनु आवश्यक हुन्छ ।

२.३.२ विचार वा भाव पक्ष

साहित्यको दृष्टिमा विचार भनेको दर्शन हो । मुक्तककारले विषयलाई लिएपछि आफ्नो विचार र भावना अगाडि सार्दछ । विचारले नै विषयको महत्त्वलाई सारपूर्ण तुल्याएको हुन्छ । विचार विषय अनुसार र व्यक्ति अनुसार फरक-फरक हुन्छन् । आदर्शवाद, प्रकृतिवाद, नीतिवाद, आध्यात्मवाद, मानवतावाद, यथार्थवाद, अस्तित्ववाद, विसङ्गतिवाद, नारीवाद, प्रगतिवाद, आदि विश्वव्यापी रूपमा साहित्यमा स्थापित रहेका र चलेका विचारहरू हुन् । मुक्तकमा पनि मुक्तककारले विषयको आड लिई कुनै न कुनै विचार प्रकट गरी विभिन्न भावहरू जस्तै मोह, व्यङ्ग्य, क्रोध, त्रास, शङ्का, स्मृति, हर्ष, पीडा, तर्क आदिलाई दर्शाएका हुन्छन् । यसरी मुक्तकमा विचार र भावलाई एक अर्कासँग समन्वय गरी प्रस्फुटन गराउने काम गरिन्छ ।

२.३.३ संरचना

साहित्यका अन्य विधा जस्तै मुक्तक पनि एक सशक्त विधा हो । यसमा जीवन जगत्को अत्यन्तै छोटो विषयवस्तुको वस्तुपरक अथवा आत्मपरक कथन गरिन्छ । मुक्तक दुईदेखि बढीमा सात पाउ व चरणको सम वा विसमको आवृत्तिमा बद्ध र मुक्त लय ढाँचाका संरचनामा कुनै खास कथ्यको कथन गरिन्छ । संरचनाको अध्ययन गर्दा स्रोतगत संरचना, उक्ति संरचना, प्रस्तुतिगत उठान आदिको अध्ययन गरिन्छ ।

२.३.४ लय

कवितालाई अन्य विधाको दाँजोमा भिन्न गर्ने आधारभूत तत्त्व लय हो । लयले सङ्गीत उत्पन्न गरी कवितालाई श्रुतिरम्य तुल्याई कवितामा हुने लयात्मकताले नै मानिसलाई तरङ्गीत र आकर्षित गर्दछ । नेपाली मुक्तकमा दुई थरी छन्द पाइन्छ । यिनै छन्दले लयको उन्मेष गर्दछन् । बद्ध छन्द र मुक्त छन्द नेपाली मुक्तक छन्दीय प्रकार हुन् । बद्ध छन्द अन्तर्गत शास्त्रीय छन्द र लोक छन्द पर्दछन् भने मुक्त छन्दमा गद्य लय पर्दछ । छन्दलाई मौलिक र आगन्तुक गरी पनि विभाजन गरिन्छ । मौलिकमा शास्त्रीय छन्द र नेपाली लोकछन्द पर्दछन् भने आगन्तुकमा जापानी छन्दका रूपमा आएका हाइकु, ताइका, अरबी फारसीबाट आएको रुवाई आदि पर्दछन् ।

३.३.५ भाषाशैली

मुक्तक भाषाको उत्कृष्ट कलात्मक रूप हो । रचनाकारले आफ्ना रचनालाई भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्दछन् । शैली भनेको कथ्य भाव वा विचारलाई व्यक्त गर्नका निम्ति अँगालिने त्यस्तो रीति वा पद्धति हो । जुन माध्यमका रूपमा अँगालिएको भाषाका वर्ण, शब्द, शब्दावली र वाक्य जस्ता घटकको चयन विचलन एवम् समुच्चयनका कलात्मक कौशलमा आधारित हुन्छ । मुक्तकका सन्दर्भमा शैली भन्नाले सूत्रात्मक भाव कथनका निम्ति कविद्वारा अँगालिएको यस्तो मितव्ययी भाषिक चयन विचलन नै हो भन्ने बुझिन्छ । जुन रोचक र बोधक हुनुका साथै कलात्मक सौन्दर्यले ओतप्रोत पनि रहन्छ । काव्य विषय प्रयोक्ता कवि र प्रयोजन भावक बीचका स्वभावगत एवम् स्तरगत सम्बन्धका आधारमा विचार गर्दा मुक्तकको भाषाशैली सरल प्रयुक्तियुक्त मध्य प्रयुक्तियुक्त र उच्च प्रयुक्तियुक्त गरी तीन प्रकारको हुनु सम्भव छ ।

२.३.६ उद्देश्य

जुनसुकै रचनाको मूल मर्म वा मूल आसय नै उद्देश्य हो । मुक्तकका उद्देश्यहरू यसका भाव वा विचारसँग निकट रहन्छन् । रचनाकारले जुन उद्देश्यले रचना गर्दछ त्यही उद्देश्यलाई भाषाशैलीको मध्यमबाट भाव वा विचारद्वारा व्यक्त गर्दछ । उद्देश्य शिक्षामूलक, चेतनामूलक, व्यङ्ग्यात्मक आदि प्रकृतिका रहन्छन् ।

२.३.७ बिम्ब र अलङ्कार

बिम्ब र अलङ्कार मुक्तकका कला पक्षसँग सम्बन्धित तत्त्व हुन् । बिम्ब मानिसको मस्तिष्कमा पैदा हुने मानसिक आकृति हो । लेखकले मानिसका इन्द्रियलाई प्रभाव पार्ने बिम्ब तयार पार्दछन् र पाठकलाई जगत्को अनुभूति गराउँछन् । बिम्बले कुनै मूर्त वा अमूर्त वस्तु विचार वा भावलाई कुनै अप्रस्तुत वस्तु आकृति वा शब्दद्वारा मूर्त बनाउने काम गर्दछ । बिम्ब प्रयोगबाट मुक्तक सुन्दर र अर्थ उद्भूत बन्दै अर्थमा आलङ्कारिक चमत्कार उत्पन्न भई भाव प्रेषणमा साङ्केतिक अदृश्य ध्वनि तथा गति उत्पन्न हुन्छ । स्रष्टाको चित्तमा उसको अनुभूति अनुसारको मानसिक चित्त उत्पन्न हुन काव्य बिम्बको निर्माण हुनु हो ।

अलङ्कारले काव्यलाई सिर्गार्ने काम गर्दछ । लेखकले नयाँपन दिन वा विशेष अर्थ प्रदान गर्नका लागि प्रचलित वाच्यार्थभन्दा पर ध्वन्यार्थको प्रयोग गर्नु आलङ्कार ध्वनि हो । शब्द अलङ्कारले काव्यको बाहिरी स्वरूपलाई आकर्षक तुल्याउँछ भने अर्थालङ्कारले आन्तरिक सौन्दर्यलाई बढाउँछ । यसरी बिम्ब र अलङ्कार दुवैले काव्यमा कथन गरिने भित्री अर्थको सौन्दर्य बढाउने तत्त्वको रूपमा समान भूमिका खेल्दछन् ।

२.३.८ प्रतीक

प्रतीकको अर्थ चिन्ह हो । यसले सदृश्य वा सहचार्यबाट कुनै चिजको प्रतिनिधित्व गर्दछ । साहित्यमा कुनै पनि अनुपस्थित विषयलाई त्यसको सट्टामा काम लिनका लागि प्रयो गरिने वस्तु वा सङ्केत प्रतीक हो । प्रतीकले मुक्तकमा घुमाउरो पाराबाट अर्थ अभिव्यञ्जित गर्छ । सिधा भनाइले काव्यात्मक आकर्षक नउब्जाउने हुँदा लेखकहरू प्रतीकको प्रयोग गर्दछन् । प्रतीक देश, काल र परिस्थिति अनुसार फरक अर्थ दिने हुन्छन् । यसले वाच्यार्थ नभई लक्ष्यार्थ वा व्याङ्ग्यार्थलाई बोध गराउँछ ।

३.४ मुक्तक प्रकृतिका कविताका अन्य रूप

कविताका अन्य प्रकारबाट मुक्तकलाई भिन्न देखाउने मूल आधार यसको आकार हो । नरेन्द्र चापागाईंको समालोचना (२०६०) कृतिमा उनले मुक्तक विधालाई कविताको लघुतम रूप मान्दै लघुतम रचनालाई मुक्तकका कोटीमा राखेर हेरेका छन् । उनको भनाइमा कविताका लघुतम रूपभित्र उखान, लोकगीत, हाइकु, सायरी, स्तुति अनि सङ्क्षिप्त आकारको काव्यात्मक अभिव्यक्ति मुक्तक आदि पर्दछन् (चापागाईं, २०६०) । यसर्थ यहाँ मुक्तकसँग निकट रहेका कविताका लघुतम रूपलाई चर्चा गरिएको छ ।

क. लोकगीत

लोक गीतलाई द्विपदीय मुक्तकका रूपमा लिइन्छ । लोकगीतले विभिन्न विसङ्गति, माया प्रेम आदिलाई झल्काउँछ भने अन्त्यानुप्रास मिलेको हुन्छ । जस्तै:

उकालीमा को झ्यो सुस्तै सुस्तै
मेरै मया हो की भै दुरुस्तै ।

ख. भ्याँगा

भ्याँगा गाउँखाने कथाको एक रूप हो । यसमा अड्को थाप्ने काम गरिन्छ । गाउँखाने कथा पद्यात्मक र गद्यात्मक दुवै खाले हुन्छन् र जवाफ दिनेले गद्यमा उत्तर दिएको हुन्छ । जस्तै:

एकै र मुठी जिरीको साग तेल घिऊले भानन्
मरेको गोरु गामबेसी गर्छ यो भ्याँगा जानन् ।

ग. सूक्ति

जीवन र सदाचारसित सम्बन्धित शाश्वत भनाइहरू सूक्ति हुन् । यिनलाई सुभाषित पनि भनिन्छ । विभिन्न वेद तथा ग्रन्थमा नीतिपूर्ण भनाइहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै:

उपकारी गुणी व्यक्ति निहुरन्छ निरन्तर,
फलेको वृक्षको हाँगो नभुकेको कहाँ छ र ? (पौड्याल, २०३६ : ५९) ।

घ. हाइकु

हाइकु जापानी शैलीको कविता हो । यो ताइका शैलीको कविताका पछिल्ल दुई चरण घटाएर जापानबाट आविर्भाव भएको हो । हाइकु कवितामा तीन चरणको संरचना हुन्छ । यी तीन चरणमध्ये प्रथम चरण र तृतीय चरणमा पाँच अक्षर र दोस्रो चरणमा सात अक्षर गरी जम्मा सत्र अक्षरको संरचनामा यस्ता कविताहरू रचना गरिएको हुन्छ । जस्तै:

अँधेरोमाथि

सङ्घर्ष गरिरहे

उजेलीहरू (श्रेष्ठ, २०६१:७) ।

ड. रोइला

यो पश्चिम नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा प्रचलित लोकप्रिय लोक छन्द हो । यो चुट्काको विकसित रूप पनि हो । यसमा तीन चरण हुने गर्दछन् र प्रत्येक चरणमा प्रायः छ वा सात अक्षर पाइन्छन् । यसमा पहिलो चरणले भनाइको पृष्ठभूमि र पछिल्लो चरणले मूल भनाइलाई पूर्णता दिँदै जन्छन् । जस्तै:

भन्न केलाई प्यो

बोले पनि हुनि हो

बैनी धेरै खुनी हो ।

च. ताइका

यो जापानी शैलीको कविता मानिन्छ । यसमा पाँच चरण हुन्छन् । पहिलो र तेस्रो पाँच पाँच तथा दोस्रो, चौथो र पाँचौं चरण सात सात अक्षरका हुन्छन् । जस्तै:

माया गरौं है

जन्म दिने आमा र

जन्मभूमिको

सागरको पानी भौं

यी आँखाको नानी भौं

(श्रेष्ठ, २०६३:३५) ।

यसरी मुक्तकसँग निकट सम्बन्ध स्थापित गर्ने यी सम्पूर्ण कविताका लघुतम रूपहरूलाई फरक-फरक तरिकाले अध्ययन गरेको पाइएको भए तापनि यी सबै लघुतम कविताका भेद नै हुन् ।

३.५ नेपाली मुक्तकको सङ्क्षिप्त परम्परा

नेपाली मुक्तकको इतिहास दुई सय वर्ष बढी पुरानो छ । नेपाली मुक्तक लेखनको विकास काललाई अध्ययन गर्दा शक्ति बल्लभ अर्ज्यालले वि.सं. १९४० तिर लेखेका 'तनहुँ भकण्डो' शीर्षकका दुई श्लोक नै नेपाली भाषाका पहिला मुक्तक मानिन्छन् । जुन चतुष्पदी शैलीमा संरचित रहेको छ । उनीपछि गुमनी पन्त, भानुभक्त जस्ता कविका मुक्तकीय रचना भेटिए पनि माध्यमिक कालको आरम्भ मोतिराम भट्टको आगमनसँगै नेपाली मुक्तकको सचेत लेखन शुरु भएको पाइन्छ । यस्ता लक्षणहरू समस्यापूर्तिका माध्यमद्वारा मोतिराम भट्ट तथा मोति मण्डलीका अन्य कविका रचनामा प्रष्ट भेटिन्छ । यस कालका कविहरू मुख्यतः शृङ्गारिक प्रवृत्तिमा केन्द्रित रही मुक्तक रचनामा रमेका देखिन्छन् भने आधुनिक कालको पहिलो धारणा मानिने पष्कारवादी काव्य धाराका कविहरूमा पनि मुक्तक प्रति केही चासो देखिन्छ । जसमा लेखनाथ पौड्याल र उनका 'सत्यसन्देश' विशेष चर्चित छन् ।

मुक्तकको विकास अवस्थालाई अध्ययन गर्दा देशमा राणा शासनको निरङ्कुश शासन व्यवस्थादेखि 'सुन्दरी' पत्रिका (१९६३), 'गोरखापत्र' (१९५८), 'गोर्खा संसार' जस्ता पत्रपत्रिकाको उत्तिकै भूमिका रहेको पाइन्छ । यसरी अगाडि बढेको मुक्तक लेखनको विकास काललाई हेर्दा 'सुक्तिसिन्धु' माथिको प्रतिबन्ध र लेखनाथ पौड्यालको आगमनसँगै अगाडि बढेको पाइन्छ । पौडेलको परिष्कारवादी धाराको उदयसँगै मुक्तक लेखनमा लेखनाथ पौडेल बालकृष्ण सम, चक्रपाणि चालिसे, सोमनाथ शर्मा जस्ता सर्जकको भूमिका अहम् पाउन सकिन्छ । आधुनिक नेपाली कविताको दोस्रो धारा स्वच्छन्दतावादी धाराका प्रतिनिधि कविहरूमा यस धाराको व्यक्तिकाल १९९१-०१६ सालमा मुक्तक लेखन खासै उर्भर देखिदैन भने २०१७ साल यताको प्रयोगवादी धारामा मुक्तक लेखन भएको प्रायः पाइदैन । यही समयमा प्रयोगवादी इतर धारका भीमदर्शन रोका, भूपी शेरचन, हरिभक्त कटुवाल जस्ता कविका मुक्तकहरू प्रभावकारी पाइएका छन् । यसै समयमा आयमेली आन्दोलन, अस्वीकृत जमात, रात्फाली आन्दोलन, अमलेख जस्ता भाषिक र साहित्यिक आन्दोलनहरू पनि भएको पाइन्छ । यसै चरणमा आएर स्याङ्जा जिल्लामा पनि चेतन कार्की, देवीप्रसाद वनवासी

आदिका फूटकर मुक्तकको रचना भएको पाइन्छ । यस चरणका मुक्तकमा प्रयोगवादी लेखन, बिम्ब र प्रतीकको प्रशस्त प्रयोग, मिथकहरूको बाहूल्यता हुनुका साथै हाइकु शैलीको शुरुवात जस्ता विशेषता पाइन्छन् ।

३.६ स्याङ्जाली मुक्तक लेखनको विकासक्रम

कुनै पनि साहित्यिक विधाका कृति सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, आर्थिकलगायतका यावत् पक्षसँग जोडिएका हुन्छन् । वर्तमानसमयमा देखिने उथलपुथल एवम् तत्जन्य परिस्थितिसँग जोडिएको मानसिक चेतनासँग सम्बद्ध भएर नै साहित्य रचिने गरिन्छन् । यो प्रक्रिया निरन्तर चलिरहन्छ । तसर्थ कुनै पनि विधाका साहित्यिक लेखनको विकास प्रक्रियालाई निर्धारण गर्ने क्रममा उपयुक्त पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यस पक्षसँग स्याङ्जाली मुक्तक पनि अछुतो रहेको देख्न सकिन्छ ।

नेपाली मुक्तकमा २०३० सालपछिको पुस्ता विशेष किसिमले आकृष्ट देखिन्छ । मुक्तकका रूपगत लक्षण, कुशल कथ्य व्यवस्थापनप्रति चनाखो रहँदै २०३० पछिको पुस्ताले नेपाली मुक्तकलाई उर्वर बनाएको स्थिति छ । यस्तो स्थिति देखिए पनि स्याङ्जाबाट प्रकाशित २०३३ सालको युगभाषाको अङ्क २ मा केही मुक्तक शीर्षकमा विश्वप्रेम अधिकारीका पाँच वटा मुक्तक प्रकाशित भएको भेटिन्छ । सोही आधारमा स्याङ्जाका प्रथम मुक्तककार विश्वप्रेम अधिकारी रहेको देखिन आउँछ । यही सिर्जना परम्परामा स्याङ्जाली मुक्तक लेखनमा विश्वप्रेम अधिकारी, चेतन कार्की र देवीप्रसाद वनवासीसहित अन्य मुक्तककार देखा परेको पाइन्छ ।

यसरी कार्की र वनवासीको लेखन यात्रासँगै अगाडि बढेको स्याङ्जाली मुक्तक लेखनमा पछिल्लो समय सुकुम शर्माको 'अमिला अणु' २०४८, 'समयका छर्राहरू' २०५७, जस्ता मुक्तक कृति प्रकाशन हुन पुगे । यसका साथै थुप्रै मुक्तककारले फुटकर रूपमा मुक्तक रचना गरेको पाइन्छ । हालसम्म देखा परेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा भए गरेका र देखिएका समसामयिक घटनाक्रमबाट धेरै स्याङ्जाली स्रष्टाले मुक्तक सिर्जना गरेका छन् । मूलतः नेपाली राजनीतिक परिवेशमा भएका उथलपुथलसँग सम्बन्धित रहेर नै यस अध्ययनमा स्याङ्जाली मुक्तक लेखनको विकासक्रमलाई नियाल्नु उपयुक्त हुन्छ ।

स्याङ्जाली मुक्तक विकासका क्रममा मुक्तक रचना गरेर, सम्पादन एवम् प्रकाशन गरेर मुक्तकलाई अगाडि बढाउने सर्जकमा देवीप्रसाद वनवासी, चेतन कार्की, विश्वप्रेम

अधिकारी, डा. महेश्वर शर्मा, केदार शर्मा ठकाल, डा. घनश्याम ठकाल, डा. श्यामप्रसाद न्यौपाने, डा. रजनी ठकाल, शारदा शर्मा, प्रेमराज लुईटेल, गायत्री परिरोशनी, महानन्द ठकाल, नारायण मरासिनी, लेखनाथ काफ्ले, रुद्र सन्देश मगर, असफल गौतम, देवीप्रसाद ठकाल, बादल घिमिरे, मिलन समीर, नारायणप्रसाद काफ्ले, परिवर्तन, मुक्तिराम भण्डारी, दुर्गाबहादुर शाह बाबा, बट्टी ठकाल, महेन्द्र लामिछाने, तर्कना शर्मा, देवेन्द्र लम्साल, चिन्तु गिरी, जयप्रसाद गौडेल, त्रिभुवन शर्मा, नारायण ज्ञवाली, तिलक पौडेल, रेशम गोतामे, शम्भु अर्याल आदिलगायतका सर्जकको योगदान रहेको छ ।

यसैगरी स्याङ्जाली स्रष्टा साधकको उन्नयनका लागि स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित 'रजस्थल' साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिका, आँधिखोला साहित्य प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित 'सगुन' साहित्यिक पत्रिका, चित्रेभञ्ज्याङ साहित्य सदनद्वारा प्रकाशित वार्षिक मुखपत्र 'स्पन्दन', ज्याग्दीखोला साहित्य प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित 'ज्याग्दीखोलाको तरङ्ग' त्रैमासिक, स्याङ्जाली सम्पर्क सदन पोखराद्वारा वार्षिक रूपमा प्रकाशित 'आँधिको सेसेली' लगायतका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित स्याङ्जाली स्रष्टाका मुक्तकले स्याङ्जाली मुक्तकको विकासमा टेवा पुऱ्याएको पाइन्छ ।

यसैगरी जगत्रदेवी साहित्य संगम गल्याङ, सिर्जना बिसौनी, भेषजराज साहित्य प्रतिष्ठान वालिङ, मनकुमारी केदार शर्मा साहित्य पुरस्कार, कालिगण्डकी साहित्य कला पुरस्कार, तिला कुमारी साहित्य पुरस्कार, शंखनारायण पुरस्कार, गजल मण्डली स्याङ्जा, अनुपम साहित्यिक प्रतिष्ठान, गजल सङ्गम पकवादीलगायतका सङ्घसंस्था र ती संस्थाद्वारा प्रदान गरिने विभिन्न सम्मान पुरस्कारको पनि स्याङ्जाली साहित्य लेखनको विकासमा उत्तिकै योगदान रहेको देखिन्छ । यसरी अगाडि बढ्दै आएको स्याङ्जाली मुक्तक लेखन परम्परा, स्याङ्जाली मुक्तक कृतिमा प्रस्तुत भएका विषयवस्तु र भावचेतनालाई आधार बनाए र समसामयिक सन्दर्भसँग जोडेर हेर्दा सिङ्गो स्याङ्जाली मुक्तक कृतिहरूको रचना परम्परालाई तीन चरणमा विभाजन गरेर हेर्न सक्ने अवस्था देखिन्छ । सोही अनुसार स्याङ्जाली मुक्तक लेखनको विकासक्रमलाई छुट्याउने प्रयत्न गरिएको छ ।

३.६.१ पहिलो चरण (वि.सं. २०४८ देखि २०६० सम्म)

स्याङ्जाली मुक्तक लेखनलाई हेर्दा कृति प्रकाशनदेखि लिएर २०६० सम्म पहिलो चरणका रूपमा देखा परेको छ । यो अवधिमा विविध राजनीतिक घटना सन्दर्भ दरबार

हत्याकाण्ड त्यसपश्चात् राजा ज्ञानेन्द्रको राजनीतिक सक्रियता जस्त घटनामा सम्बन्धित भएर र विविध विकृति र विसंगतिप्रति तिब्र आक्रोश, व्यङ्ग्य प्रहार गरी रचना गरिएका मुक्तकलाई यस चरणमा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस चरणका प्रतिनिधि मुक्तक कृति र मुक्तककारहरूमा सुकुम शर्माका 'अमिला अणु' (२०४८), 'समयका छर्राहरू' (२०५७), नारायणप्रसाद मरासिनीको 'समयका धब्बाहरू' (२०५१), देवीप्रसाद वनवासीका 'जोखाना' (२०५१), 'हाँडीघोप्टे छत्तिसा' (२०५२), 'लुछाचुँडी' (२०५३), 'श्रीबुँख्याचा' (२०५४) 'चौरासी व्यञ्जन' (२०५७) 'फकडा' (२०५९) आदि पर्दछन् । यस चरणका मुक्तकहरूमा मूलतः समसामयिक राजनीतिप्रतिको अराजकता, सामाजिक विकृति विसङ्गतिको व्यङ्ग्य जस्ता स्वरहरू पाइन्छन् ।

३.६.२ दोस्रो चरण (वि.सं. २०६१-२०६४ सम्म)

विविध राजनीतिक घटना सन्दर्भ, दोस्रो जनआन्दोलन, संविधान सभाको पहिलो निर्वाचन आदि जस्ता घटना क्रमलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएका मुक्तक कृतिहरूलाई यस चरण अन्तर्गत राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस चरणमा देखा परेका प्रतिनिधि मुक्तक र मुक्तककारहरूमा श्यामप्रसाद न्यौपानेको 'सोह्र दुनी आठ' (२०६२) देवीप्रसाद वनवासीको 'हलुवा' (२०६२), देवीप्रसाद ढकालको 'प्रीतिको फूल' (२०६३), लेखनाथ काफ्लेको 'अचार' (२०६४) आदि पर्दछन् । यस चरणका मुक्तकहरूमा समसामयिक विकृति, विसङ्गतिप्रतिको व्यङ्ग्य, प्रकृतिपरकता, प्रणयसुलभ, हर्ष, विस्मात् आदि जस्ता स्वरहरू पाइन्छन् ।

३.६.३ तेस्रो चरण (वि.सं. २०६५ देखि हालसम्म)

यो अवधिमा अघिल्ला चरणमा भन्दा स्याङ्जाली मुक्तक लेखन संवृद्ध भएको पाइन्छ । यस चरणमा विविध राजनीतिक घटना सन्दर्भ, पहिलो संविधान सभाले संविधान निर्माण गर्न नसकेको अवस्था, दोस्रो संविधान सभाको निर्वाचन, मधेश आन्दोलन, संविधान निर्माण कार्यान्वयनमा देखिएका अन्यौलता जस्ता घटनाक्रमलाई यस चरणका मुक्तककारले प्रस्तुत गरेका छन् । यस चरणका प्रतिनिधि मुक्तक कृति र मुक्तककारमा श्यामप्रसाद न्यौपानेको 'कोही सुरक्षित छैन' (२०६६), देवीप्रसाद वनवासीका 'मेरुदण्ड' (२०६७), 'कालस्तोत्र' (२०६९), असफल गौतमको 'सिलोक बन्दै छन्' (२०६७), रुद्र सन्देश मगरको मगर भाषामा लेखिएको 'आरमिट्मा' (२०६७), चेतन कार्कीको 'हत्केलाले सूर्य छेकिँदैन' (२०६८), लेखनाथ

काफ्लेको 'मट्याङ्गा' (२०६८), मुक्तक मञ्च पोखराद्वारा प्रकाशित 'मुक्तक यात्रा' (२०६९), बालद घिमिरेद्वारा सम्पादन गरिएको 'समकालीन नेपाली मुक्तक' (२०६९), गजल सङ्गम पकवादीद्वारा प्रकाशित समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक (२०७०) आदि पर्दछन् । यस चरणका मुक्तकहरूमा राष्ट्रप्रेम, समसामयिक राजनीतिप्रतिको विकृष्ण, जीवनवादी दृष्टिकोण, प्रणयसुलभ, भाषा संस्कृति, साहित्य आदि जस्ता स्वरहरू पाइन्छन् ।

३.७ निष्कर्ष

साहित्यका विविध विधामध्ये कवितालाई सर्वप्राचीन मानिन्छ । यसैगरी कविताकै लघु रूप मुक्तकलाई मानिन्छ । 'मुक्त' शब्दमा 'क' प्रत्यय लागेर बनेको मुक्तक शब्दको अर्थ स्वतन्त्र वा नबाँधिएको हुन्छ । मुक्तकका बारेमा विद्वान्ले आ-आफ्नो परिभाषा दिएका छन् । जसले जे जसरी परिभाषा दिए तापनि थोरैमा धेरै कुरा व्यक्त गर्न सकिने कविताको लघु रूप नै मुक्तक हो । जुन चार पङ्क्तिमा संरचित हुन्छ । जहाँ व्यक्त अनुभूतिले मानव हृदयलाई छोएको हुन्छ त्यसैलाई मुक्तक भनिन्छ । मुक्तकलाई अस्तित्वमा ल्याउने अवयवलाई यसका तत्त्व भनिन्छ । यस अन्तर्गत विषयवस्तु, भाव वा विचार पक्ष, लय विधान, भाषाशैली, विम्ब, प्रतीक, संरचना पर्दछन् । वैदिक कालदेखि नै मुक्तक लेखनको प्रचलन हुँदै आएको पाइन्छ । करिब सवा दुई सय वर्षको पुरानो इतिहास नेपाली मुक्तकको रहेको देखिन्छ । करिब पच्चीस वर्षको समयावधि रहेको स्याङ्जाली मुक्तक कृति प्रकाशनको विकासक्रमलाई यस परिच्छेदमा तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । यसरी हिजो शृङ्गारिक भाव धाराबाट अगाडि बढेको मुक्तक लेखन यात्रा वर्तमानमा आइपुग्दा कल्पनाको असीमित उडान, प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको चित्रण, क्रान्तिकारी विद्रोह, विश्व मानवतावादी दृष्टिकोण, राष्ट्रियता, स्वतन्त्रता, जटिल र दुर्बोध्य शैलीको प्रयोग, युग जीवनका विसङ्गति, कुण्ठा, निराशा, निस्सारता, निरर्थकता, व्यर्थताको अभिव्यक्ति विशृङ्खलित र विचलनयुक्त भाषाशैलीको प्रयोग हुँदै सरलता, सहजता, राजनीतिक, सामाजिक आर्थिक र प्रशासनिक व्यवस्थाको चित्रण, उपेक्षित मानव मूल्यको खोजी, सशस्त्र द्वन्द्वजन्य परिवेशको यथार्थ चित्रण, पश्चगमन र अग्रगमनको उपेक्षा हुँदै उत्तरआधुनिक प्रवृत्ति जस्ता विशेषताले मुक्तक लेखनलाई प्रभाव पार्दै आएको देखिन्छ । यसैगरी राजनीतिक विकृतिप्रति आक्रोश सामाजिक विसङ्गति र विकृतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार राष्ट्रघाती प्रवृत्तिप्रति विरोध, प्रणयसुलभ भावका साथै समसामयिक विषयवस्तुप्रति व्यङ्ग्य एवम् यथार्थको

पर्दाफास गरिएको पाइन्छ । विभिन्न बिम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोगले भाषिक चातुर्यतामासमेत वृद्धि गरिएको पाइन्छ । यसरी नेपाली मुक्तक लेखनका सन्दर्भमा मुक्तकको सिद्धान्त र परम्परालाई केन्द्रबिन्दु बनाएर स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तक कृतिको अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्ने काम यसै शोधको चौथो परिच्छेदमा भएको छ ।

चौथो परिच्छेद

स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तककार र मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तक लेखनको सुरुमा फुटकर रूपमा छरिएर रहेका मुक्तकले हाल सङ्ग्रहका रूपमा संरचित हुने अवसर प्राप्त गरेका छन् । यही क्रममा स्याङ्जाली मुक्तक लेखनमा विभिन्न समयमा विभिन्न स्रष्टाका मुक्तक कृति प्रकाशन भएका छन् । तीनै स्रष्टाका प्रकाशित मुक्तक कृतिका विभिन्न समयमा देखाएका प्रवृत्तिसहित कृतिको कालक्रमिक अध्ययन एवम् विश्लेषणलाई यस अध्यायमा गरिएको छ ।

४.१ डा. सुकुम शर्मा र उनका मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार सुकुम शर्मा २०२७ साल साउन २० गते पुतलीबजार नगरपालिका-४, गुडीखोला स्याङ्जामा जन्मिएका हुन् । नेपाली विषयमा विद्यावारिधी गरेका शर्मा त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली विभाग कीर्तिपुरमा कार्यरत छन् । यसका साथै उनी साहित्य लेखन तथा विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थासँग पनि आवद्ध रहेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा कविता, निबन्ध, समालोचना साथै अनुसन्धानका क्षेत्रमा कलम चलाएका शर्माका 'अमिला अणु' (मुक्तक सङ्ग्रह-२०४८), 'ममैमर्म' (कविता सङ्ग्रह-२०४९), 'नारीको कथा' (२०५१), 'लहराका फूलहरू' (हाइकु सङ्ग्रह-२०५६), 'समयका छर्हराहरू' (मुक्तक सङ्ग्रह-२०५७), 'नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण' (शोधपत्र) लगायतका कृति प्रकाशन भएका छन् । साथै उनले, 'मितेरी', 'प्रयोग', 'गण्डकी सङ्गम' जस्ता साहित्यिक पत्रिकाहरू सम्पादनसमेत गरेका छन् । शर्मा, युवा साहित्य सदन, गण्डकी साहित्य सदन, संरक्षण कविता यात्रा, प्रगतिशील लेखक सङ्घ जस्ता साहित्यिक सङ्घसंस्थामा सङ्लग्न रहेको पाइन्छ । शर्माले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा योगदान गरेबापत पारिजात बाल साहित्य पाण्डुलिपि पुरस्कार, पारिजात उत्कृष्ट निबन्ध पुरस्कार, मर्स्याङ्दी वाङ्मय पुरस्कार, मन कुमारी केदार शर्मा पुरस्कार जस्ता सम्मान एवम् पुरस्कारसमेत प्राप्त गरेका छन् ।

मुक्तककार शर्माका विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर मुक्तकका साथै दुईवटा 'अमिला अणु' (२०४८) र 'समयका छर्हराहरू' (२०५७) मुक्तक सङ्ग्रह प्रकाशन भएका छन् । विगत तीन दशक अघिदेखि मुक्तक लेखन यात्रामा क्रियाशील शर्मा स्याङ्जा जिल्लामा जन्मेर

पोखरा हुँदै हाल काठमाडौँमा बसोबास गर्दै आएका छन् । जीवनका दुःख, सुख, पीडा, भोगाईसँगै माया, प्रेम, समाजको विषमता, देशप्रेम जस्ता विषयवस्तु उनको मुक्तक रचनाका विषय बनाएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउँदै आए पनि प्रस्तुत चर्चा उनका मुक्तक कृतिमा मात्र केन्द्रित छ । जसको चर्चा निम्नानुसार छ :

४.१.१ 'अमिला अणु' (२०४८) मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार सुकुम शर्माको 'अमिला अणु' (२०४८) सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । 'प्रयोग' समूह पोखराद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ५४ पृष्ठमा फैलिएको छ । गद्य, पद्य लयमा संरचित १०६ वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन् । यी मुक्तकमा सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक कुरूपता, जनजीवनका पीडा, आक्रोश, विवशता र विद्रोहचेत तथा अन्य समकालीन परिवेशका विविध सन्दर्भ जस्ता भाव संयोजित भएको पाइन्छ । आयामका हिसाबले दुई हरफदेखि पाँच हरफसम्मका मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् ।

शर्माका यस कृतिमा सङ्कलित 'रुचाउछु', 'मन लाग्छ' जस्ता रचनामा यथार्थवाद दर्शनको आलोकमा सङ्घर्षशील जीवनको वकालत र सुख दुःखात्मक जीवनप्रतिको मोहको भाव व्यक्त गरिएको छ । यस्तै 'नोकर नबस', 'विधवाको जिन्दगी' जस्ता मुक्तकमा आफ्ना आस्थाहरूबाट पछि हड्डी सामान्य र पुँजीपतीको दलाली गर्ने वा नोकर बस्नेको निन्दा र विधवाको कहरपूर्ण जीवनको चित्रण पाइन्छ । पछिल्लोमा सधवा नारी रूपलाई बिहान बेलुकाका राता किरण र विधवा नारीलाई चिसा रात र मसानको कालो बालुवासँग सादृश्य कायम गरेर प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै 'सकिएन'मा जीवनको रहस्यमयातालाई भावपूर्ण ढंगबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यस्ता प्रस्तुतिमा भने सरलता भित्र सरसता सकारात्मक प्रयत्न देखिन्छ । यी बाहेक पद्यलयात्मक मुक्तकमा समाजको विषमताको चित्रण र समताको आकाङ्क्षा, क्रान्ति चेतना, जीवन चिन्तनका सन्दर्भहरू आकर्षक शिल्पसहित प्रकट भएको पनि पाइन्छ ।

यसरी सङ्कलित मुक्तकमध्ये जीवनवादी दृष्टि भएका सङ्ख्या अधिक छन् । यस्तै न्यून मात्रामा योग, वियोग, क्रान्तिचेत छन् । भाव र भाषाको प्रायः सन्तुलन भएकाले मुक्तकहरू माझिएका अवस्थामा छन् । सरल भाषा तथा अभिव्यक्तिको स्पष्टताका कारणले ती मुक्तक बोधगम्य पनि छन् । उदाहरणका लागि:

जिउने गरेको छु

शहीदका परिवारलाई राहात योजनामा हेरेको छु

घाइतेको उपचारमा राजनीति देखेको छु

खोई कसरी प्रजातन्त्रको नारा दिऊँ

मैले त सपना पिएर वर्तमान जिउने गरेको छु

(अमिला अणु, पृ. २४)।

x x x

x x x

x x x

आशा

हाँस, बत्तीस दन्त खोलेर नत्र के-का लागि ।

बोल, आवाज हक हीत र मानवताका लागि !

जीवन छामेर हेर त बाँस्ना आउँछ कि ?

माटो हातमा समाऊँ म मुटुमा गाँठो पछि कि

(अमिला अणु, पृ. ४०)।

सङ्ग्रहमा शर्माको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा उनका मुक्तकमा राजनीतिक र भावुक प्रेम जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छन् । यिनलाई अभि स्पष्ट रूपमा भन्दा समाजवादी यथार्थवाद उन्मुख आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्तिको लेखन भन्न सकिन्छ । पद्यलयात्मक केही मुक्तकमा शिल्पको कलात्मकता राम्रै पाइए पनि धेरैमा कला पक्ष दुर्बल देखिएको छ ।

४.१.२ 'समयका छर्हराहरू' (२०५७) मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार सुकुम शर्माको 'समयका छर्हराहरू' २०५७ सालमा प्रकाशित मुक्तक कृति हो । 'प्रयोग' मासिक पत्रिका पोखराद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ५१ पृष्ठमा फैलिएको छ । गद्य र पद्य लयमा संरचित १०१ वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन् । यी मुक्तकमा समसामयिक राजनीतिक विकृति, विसङ्गतिले उब्जाएको अराजकता, शिष्ट प्रेम, प्रणयभाव र परिपक्व प्रगतिशील चिन्तन जस्ता भाव संयोजित भएको पाइन्छ । आयामका हिसाबले दुई हरफदेखि पाँच हरफसम्मका मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । शर्माका यस कृतिमा सङ्कलित 'छोडी जाने, प्रेमको नाद, दङ्ग परेको छ, अस्तित्वको मृत्यु !, हामी यस्तै छौ !, कस्तो आश्चर्य ? मर्न मन लाग्छ, कुजात, जिन्दगी चलाउनु, सुनौलो नाम छ !, फरक' शीर्षकका अनुष्टुप छन्दका 'छोडी जाने'मा श्रमप्रतिको सम्मानसहित सिर्जनशील श्रम गर्न उत्प्रेरणा र 'प्रेमको नाद'मा प्रेममय सिर्जनाको आकाङ्क्षा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस्तै गद्य लयका 'दडग परेको छ'मा आध्यात्मिक समाजमा वैज्ञानिक उपलब्धि (कम्प्युटर आविष्कार) ले ल्याएको विषयको भाव र 'अस्तित्वको मृत्यु !' मा जिजीविषा र अमरताको आकाङ्क्षाकै रगमगमा टुङ्गिने जीवन सम्बन्धी चिन्तन आएका छन् । यी मुक्तकमा विचार र भावको राम्रो व्यवस्था पाइन्छ । यी बाहेकका गद्य लयका 'हामी यस्तै छौं'मा सर्जकको जीवन कालमा वास्ता नगर्ने तर मरेपछि जन्म जयन्ती मनाएर सम्मानको नाटक रच्ने नेपाली कुप्रवृत्तिप्रति, 'कस्तो आश्चर्य'मा क्रान्तिकारीहरू वेद पाठ गरेर प्रतिगमनतर्फ लागेको विडम्बनापूर्ण स्थितिप्रति 'कुजात'मा मानवले मानवलाई सभ्यताका नाममा गर्ने घृणाप्रति तिखो आक्रोश प्रकट भएको छ । यस्तै 'मर्न मन लाग्छ'मा विभिन्न बेथितिले ग्रस्त समाजमा विद्रोहको चाहना र त्यसका निमित्त परेका खण्डमा ज्यानै दिन तत्परता प्रकट भएको छ । समकालीन नेपाली समाजका त्यस्ता अनेकन असङ्गतिप्रतिको आक्रोश यस्ता मुक्तकमा पाइन्छ । यस्तै केही अघिल्ला मुक्तकमा जस्तो कलात्मक शिल्प यस्ता मुक्तकमा देखिन्छ । यसरी हेर्दा विविधतामय विषयवस्तुमा रचित मुक्तकहरूमा माँझिएका अवस्थामा नै छन् । सरल भाषा तथा अभिव्यक्तिको स्पष्टताको कारणले ती मुक्तक बोधगम्य पनि छन् । उदाहरणका लागि मुक्तक,

अस्तित्वको मृत्यु

संसारका जिजीविषाहरूमा

जीवनको रहर सधैं रहेछ

उमेरका रहरहरूमा पनि

समयको बित्यास पढेरहेछ

प्रकृतिको संरचना नै यस्तै रहेछ

अमरताको जोड-घटाउमा नै

जीवनहरूको अस्तित्व मढेरहेछ

(समयका छर्राहरू, ४७) ।

X X X

X X X

X X X

अधिकार

आँखा देखेका मान्छेहरू

उज्यालो भन्दै अँध्यारोमा कराएका छन्

कान सुनेका मान्छेहरू

आवाजबाटै औधी डराएका छन्

छाला र नाकको त कुरै नगरे भयो

मुख खोल्नेवित्तिकै

जिब्रो काटिने पो हो कि ?

भोका पेटहरूसित अधिकार पो हराएका छन्

(समयका छर्हराहरू, ४९) ।

४.१.३ निष्कर्ष

समग्रमा शर्माले नेपाली राजनीतिको अराजक अवस्थाप्रति आफ्ना रचनामार्फत असहमति प्रकट गरेका छन् । सुदिनका लागि जनताहरूमा नयाँ चेतना जागृत हुनुपर्छ भन्ने मूल भाव उनका मुक्तकले औल्याएका छन् । प्रवृत्तिगत दृष्टिले 'अमिला अणु'मा देखिएको मूलभूत लक्षण 'समयका छर्हराहरू'मा अभि परिस्कृत बन्नुका साथै भाव र भाषाको सन्तुलन तथा शालीन काव्यात्मकता र अनुभूतिको सूक्ष्मता क्रमशः आरोह क्रममा रहेको पाइन्छ ।

४.२ देवीप्रसाद वनवासी र उनका मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासी १९९७ साल कार्तिक २७ गते मङ्गलबारका दिन वालिङ नगरपालिका-७ अरमादी शङ्खरे डाँडा स्याङ्जामा जन्मिएका हुन् । औपचारिक रूपमा एस.एल.सी सम्मको अध्ययन गरेका वनवासी निजामती जागिर सँगसँगै साहित्य सिर्जनामा अनवरत रूपमा लागेको पाइन्छ । २०१९ सालदेखि निजामति सेवामा सेवारत वनवासीले २०४२ सालमा लेखापरीक्षण अधिकारी, महालेखा परीक्षक विभागको पदबाट स्वेच्छिक अवकाश लिएको पाइन्छ (मुक्तककार स्वयम्बाट प्राप्त जानकारी) ।

२०२० सालमा पहिलो कृति 'माछापुच्छ्रेको काँख' कविता सङ्ग्रह प्रकाशन गरी साहित्य फाँटमा प्रवेश गरेका वनवासी नेपाली साहित्यको कविता, बालसाहित्य, निबन्ध जस्ता विधाका साथै नेपाली भाषा साहित्य, संस्कृति, लोक संस्कृतिको अध्ययन, अनुसन्धान, लेखन, प्रकाशन सम्पादनसँगै सामाजिक गतिविधिमा सक्रिय रहँदै आएका छन् । विविध विधामा कलम चलाउँदै आएका वनवासीले चार दर्जन भन्दा बढी साहित्यिक कृति प्रकाशन तथा सम्पादन गरेको पाइन्छ । 'रजस्थल' 'युगबोध' जस्ता साहित्यिक पत्रिका सम्पादन गर्नुका साथै स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठान, आँधिखोला साहित्य प्रतिष्ठानलगायतका साहित्यिक सङ्घसंस्थामा आबद्ध छन् । वनवासीले साहित्य क्षेत्रमा लागेका सिर्जनशील प्रतिभालाई

सम्मान एवम् उत्साहित बनाउने उद्देश्यका साथ तिलाकुमारी साहित्य पुरस्कारको स्थापनासमेत गरेको पाइन्छ। वनवासीले साहित्य क्षेत्रमा योगदान गरे वापत दर्जनौं सम्मान एवम् पुरस्कारसमेत प्राप्त गरेका छन्। मुक्तककार वनवासीका विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर मुक्तकका साथै सगला र आंशिक दश थान मुक्तक कृति प्रकाशन गरेको पाइन्छ।

विगत पाँच दशक अघिदेखि मुक्तक लेखनमा क्रियाशील वनवासी स्याङ्जा जिल्लाका वरिष्ठ साहित्यकारका रूपमा परिचित छन्। जीवनका सुख, दुःख, पीडा, भोगाईसँगै समाजको विषमता: देशप्रेम, विकृति, विसङ्गति जस्ता विषयवस्तु उनले मुक्तक रचनाका विषय बनाएको पाइन्छ। नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउँदै आएपनि प्रस्तुत चर्चा उनका मुक्तक कृतिहरूमा मात्र केन्द्रित छ। वनवासीका 'जोखना' (२०५१) 'हाँडीघोप्टे छत्तिसा' (२०५२) 'लुछाचुँडी' (२०५३) 'श्री बुँख्याचा' (२०५४), 'चौरासी व्यञ्जन' (२०५७) 'फकडा' (२०५९), 'हलुवा' (२०६२), 'मेरुदण्ड' (२०६७) र 'कालस्तोत्र' (२०६९) गरी नौ वटा मुक्तक सङ्ग्रह प्रकाशन भएका छन्। जसको चर्चा निम्नानुसार रहेको छ :

४.२.१ 'जोखना' (२०५१) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीको 'जोखना' २०५१ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो। किशोर रेग्मी स्याङ्जाद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह १२ पृष्ठमा फैलिएको छ। उनको यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ३४ वटै मुक्तकहरू चतुष्पदीय शैलीमा लेखिएका छन्। वनवासीका यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकमा समसामयिक राजनीतिक अराजकता समाजमा फैलिएको विकृति विसङ्गति जस्ता भाव सम्योजित भएका छन्।

वनवासी यस कृतिमा गाइजात्राको सन्देश छर्ने खालका 'त्रिमूर्ति (सर्वमान्य सन्त र महन्त), होटल थरिथरिका, इस्तिहार, साक्षात्कार, अन्तर्घात, तिखेगोरु, मनुवा, धामी, मैजार' जस्ता शीर्षक दिएर रचना गरिएका मुक्तक रचनामा नेपाली समसामयिक राजनीतिप्रति तिखो व्यङ्ग्य गरेका छन्।

वनवासीले प्रायः आजको राजनीतिमा घात, प्रतिघातले स्थान पाएको र निस्वार्थ रूपमा लागेकाको कुनै मूल्याङ्कन नभएको जस्ता विषयप्रति व्यङ्ग्यद्वारा छेड हानेका छन्। वनवासीका यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरू समाज र राजनीतिक विकृति विसङ्गति प्रति व्यङ्ग्य गर्न सीमित देखिन्छन्। उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकहरूलाई हेर्न सकिन्छ।

सर्वमान्य

बुट्ट लाठी जेलनेल निर्वासनका हण्डर खाई
रित्तो घर कुरी बस्छु फुक्लो 'सर्वमान्य' पाई
हवल्दारी राज भयो, कच् कच् गर्छन् स्वास्नी छोरा,
म बूढोलाई फाले पनि नफाल्नु है थोत्रो बोरा (जोखना, पृ:१) ।
x x x x x x x x x

होटल के.पी

सौभाग्य र साइत परे फिरी मिल्छ सुक्कुल दरी,
नत्र बस्नोस् रात भरी मिटिड हरि भजन गरी ।
पुगनपुग विचार हुन्छ, पल्टाउनोस् वही खाता,
खोज्नोस् स्वयम् नालीबेली, पूख्यौली र नातागोता (जोखना, पृ:१) ।

समग्रमा वनवासीको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा यस कृतिका मुक्तकमा राजनीतिक र व्यङ्ग्यात्मक प्रवृत्ति पाइन्छन् । पद्य लयात्मक मुक्तकमा शिल्प पक्ष भन्दा भाव पक्ष बलियो देखिएको छ । समाजवादी यथार्थवाद उन्मुख आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्ति वनवासीको यस कृतिमा अधिक पाइन्छ ।

४.२.२ 'हाँडीघोप्टे छत्तिसा' (२०५२) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीको 'हाँडीघोप्टे छत्तिसा' २०५२ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । दिगम्बर रेग्मीद्वारा प्रकाशित यो कृति २० पृष्ठमा फैलिएको छ । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित ४० वटै मुक्तकहरू चतुष्पदी शैलीमा लेखिएका छन् । वनवासीका यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा समसामयिक राजनीतिक घटनाक्रम र यसले समाजमा निम्त्याएको अराजकताप्रति व्यङ्ग्य भाव सम्योजित भएका छन् । वनवासीका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत मुक्तकहरूमा मुक्तककारले नेताको नामै तोकेर कडा व्यङ्ग्य गरेको पाइन्छ । नेताले जनताको लागि नभएर आफ्नै व्यक्तिगत स्वार्थको लागि राजनीति गरेको कुरा 'प्रधानमन्त्री माधव नेपाल, नेपाल ब्रदर्स, प्रयोगशाला, राहत, षड्यन्त्र, गृहमन्त्री, नातावाद मास्टर, उस्तैउस्तै, लक्ष्मण रेखा' आदिजस्ता मुक्तकद्वारा वनवासीले व्यङ्ग्य गरेका छन् । प्रायःजसो मुक्तकमा राजनीतिक नेताहरूको स्वार्थीपनको चित्रण मुक्तककारले अत्यन्तै सटीक ढङ्गले गरेका छन् । समसामयिक राजनीतिक विकृति विसङ्गति माथि तीक्ष्ण व्यङ्ग्य प्रहार

नै यस कृतिका विषय बनेका छन् । राजनेताका स्वार्थी र अदूरदर्शी क्रियाकलापप्रति आक्रोश व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा पनि मुक्तककार एक कदम अगाडि छन् । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकहरू हेर्न सकिन्छ ।

प्रधानमन्त्री

प्रधानमन्त्री भई छाडे मनमोहन अधिकारी,
काम लाग्दो रैछ गाँठे पालिराखे जुगा दाही ।
पार्टी सरकार दुवै हौकी राजकाज गर्छन् माधव नेपाल
कुर्छन् बूढा मनमोहन बालुवाटार रिक्तो पसल

(हाँडीघोटे छत्तिसा पृ.१०) ।

X X X X X X X X X

प्रयोगशाला

संवैधानिक राजतन्त्र संसदीय प्रजातन्त्र,
अनेक आयोग, सल्लाहकार कम्युनिष्ट शासन यन्त्र ।
श्वान पुच्छ परिचालित प्रधानमन्त्री भत्तावाला,
एक्काइसौं शताब्दीको नेपाल नयाँ प्रयोगशाला

(हाँडीघोटे छत्तिसा पृ.११) ।

समग्रमा वनवासीको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा कृतिका मुक्तकमा समसामयिक राजनीतिक र व्याङ्ग्यात्मक प्रवृत्ति पाइन्छ । आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्तिको अधिक प्रयोग भएका, व्यङ्ग्यपुट भरिएका मुक्तक यस कृतिमा समेटिएका छन् । पद्य लयात्मक मुक्तकमा शिल्प पक्ष भन्दा भाव पक्ष बलियो देखिएको छ ।

४.२.३ 'लुछाचुँडी' (२०५३) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीको 'लुछाचुँडी' २०५३ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । किशोर रेग्मीद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ३८ पृष्ठमा फैलिएको छ । उनको यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत १३ वटै मुक्तक चतुष्पदी शैलीमा लेखिएका छन् । वनवासीको यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा नेपाली समसामयिक राजनीतिले देशको हरेक स्थानमा लुछाचुँडीले व्याप्त भाव सम्योजित भएका छन् । वनवासीको यस सङ्ग्रहका 'आछान, कुर्सीप्रेम, चङ्कनच्युरा को कता, दागबत्ती, परिणति, खाँडो, महाभियोग, सदन, टनकपुर,

जोगी चटका आज नगद भोलि उधारो, गुहार' जस्ता मुक्तकमा नेपाली राजनीतिमा तछाँडमछाँड एवम् लुछाचुँडीको भाव पाइन्छ । राजनीतिले देशका हरेक स्थानमा विकृति-विसङ्गति निम्त्याएकोप्रति मुक्तककार बजोड रूपमा व्यङ्ग्य गरेका छन् । यस सङ्ग्रहका अधिक मुक्तकमा राजनीतिक दलका नेतामा देखिएको स्वार्थीपनको चित्रण मुक्तककारले सटीक ढङ्गले गरेका छन् । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकलाई हेर्न सकिन्छ ।

आह्वान

माक्स लेनिन स्टालिन र माओत्सेतुङ्का थोत्रा भोटा
 क्यास्ट्रो, पोल्पोट चारचेस्कुकुका शौचालय जाने लोटा
 ज्योति कानु मजुम्दारको लगौटी कात्रो जडौरीलाई,
 भोट दिनोस् काल पर्खी बस्नोस् सिधा हड्डी खाई (लुछाचुँडी,पृ.१) ।

को कता !

मनमोहन सपरिवार प्रस्थान पञ्चदेवल तिर,
 सर्वमान्य सन्त महन्तलाई र महाप्रस्थानतिर ।
 एमाले-मल-खाडलतिर देउवा सिंह दरबार तिर
 बैला बाख्रो डोऱ्याउँदै शाह मःम पसल तिर (लुछाचुँडी : पृ.३) ।

समग्रमा वनवासीको यस कृतिका मुक्तकमा समसामयिक राजनीतिक र व्याङ्ग्यात्मक प्रवृत्ति प्रबल रूपमा पाइन्छन् । सत्ताको लागि लुछाचुँडी भइरहने बेला कृतिको शीर्षक नै लुछाचुँडी दिएर रचना गरिएको कृतिमा राजनीतिक आलोचनाको पुट भरिएको पाइन्छ । पद्य लयात्मक मुक्तकमा शिल्प पक्ष भन्दा भाव पक्ष बलियो देखिन्छ ।

४.२.४ 'श्री बुँख्याचा' (२०५४) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीको 'श्री बुँख्याचा' २०५४ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । चित्रलेखा प्रकाशन स्याङ्जाद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ३० पृष्ठमा फैलिएको छ । उनको यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत १४४ वटै मुक्तक चतुष्पदी शैलीमा लेखिएका छन् । वनवासीका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत मुक्तकहरूमा नेपाली समसामयिक राजनीतिक सामाजिक वेथिति, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक क्षेत्रमा व्याप्त अराजकताजन्य भाव संयोजित भएका छन् ।

वनवासीको यस सङ्ग्रहमा 'विकास, गोरु, दलाई लामा, चर्तिकला, खुराफाती, भ्रूणहत्या, अन्धकारका गीत, पतरीकार, प्रतियोगिता, विर्ता चारधाम, बासी उक्ति पागल, प्राज्ञ, पतिभा, काव्य बहम सूत्र राजधानी, गाजा पुरस्कार' आदि जस्ता मुक्तकमा नेपाली समसामयिक परिवेशका क्षेत्रमा व्यङ्ग्य भाव पाइन्छ । मुक्तककारले यस सङ्ग्रहका मुक्तकमा नेपाली राजनीतिले देशको हरेक क्षेत्रमा विकृति निम्त्याएको प्रति बेजोड व्यङ्ग्य गरेका छन् । नेताको स्वार्थीपनसँगै देशका हरेक क्षेत्रमा विद्यमान बेथितिप्रति मुक्तककार वनवासी अत्यन्त सटीक ढङ्गले व्यङ्ग्य गरेका छन् । यस सङ्ग्रहका मुक्तकमध्ये राजनीतिक परिवेशका मुक्तक सङ्ख्या अधिक छन् भने न्यून मात्रामा संस्कृति, शिक्षा, आर्थिक परिवेशका छन् । कलात्मकतामा कम चासो भएका मुक्तकहरूलाई हेर्न सकिन्छ ।

विकास

स्याउले बजार गुहे गल्ली महानगर घोषित भए,
 ऐरे, गैरे, खैरे, जैरे जम्मै महापुरुष भए,
 कुक्कुर भए महाकुक्कुर गोरु भए महागोरु
 मान्छे भए लाम्पुच्छे विधा, बुद्धि विवेक मरु (श्री बुँत्थाचा: प.१)।
 x x x x x x x x x x x x

प्रतियोगिता

मैनाली एण्ड नेपाल ब्रदर्थ जनवादी जुहारी कुस्ती,
 ओली गौतम आदान प्रदान चरणकमल बज्र भृष्टि,
 कुर्सी प्रतियोगितात्मक बिना शुल्क खुल्लम्खुल्ला,
 बल्लुवाट निस्क्यो निस्क्यो महाकाली जात्रा खेला (श्री बुँत्थाचा पृ.४)।

समग्रमा वनवासीको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा कृतिका मुक्तकहरूमा समसामयिक राजनीतिक र व्याङ्ग्यात्मक प्रवृत्ति प्रबल पाइन्छ । नेपालको समसामयिक राजनीतिक, सामाजिक बेथिति र विकृतिजन्य भाव संयोजित मुक्तकमा पद्य लयात्मकताका साथै शिल्प पक्षभन्दा भावपक्ष बलियो देखिन्छ । वनवासीका मुक्तक समसामयिक राजनीतिको आलोचनामा केन्द्रित रही तीनै विषयवस्तुमा व्यङ्ग्यको पुट भरिएको पाइन्छ ।

४.२.५ 'चौरासी व्यञ्जन' (२०५७) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीको 'चौरासी व्यञ्जन' २०५७ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । चित्ररेखा प्रकाशन, स्याङ्जाद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ३२ पृष्ठमा फैलिएको छ । उनको यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ११९ वटै मुक्तक चतुष्पदी शैलीमा लेखिएका छन् । वनवासीका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत मुक्तकहरूमा समसामयिक नेपाली राजनीति, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक धार्मिक व्यक्तिगत माया प्रेमजन्य भाव संयोजित भएका छन् । वनवासीले यस सङ्ग्रहमा हास्यव्यङ्ग्यका चौरासी परिकारका रूपमा ११५ वटा मुक्तक चौरासी व्यञ्जन मूल शीर्षक दिएर रचना गरेका छन् । यस बाहेक यसमा थुनुवामा सदन, सुरक्षा, युगारम्भ र खड्कोका चार उपशीर्षकहरू छन् भने अन्य शीर्षकमा न्याय-मानव-अवतार, मृत्युलाई चिठी, देवकोटा हुँ मास्टर, स्वाँठे, समस्या पूर्ति-२०४० के बेर हुन्छ ? भानुभक्तको जन्म थलो, गीता, मेरो कोठा र प्रेम शीर्षकका मुक्तकमा समसामयिक नेपाली राजनीतिसँगै देशका विभिन्न क्षेत्रमा व्याप्त अराजकताप्रति सटीक ढङ्गले व्यङ्ग्य गरेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकहरू हेर्न सकिन्छ ।

करेली

श्रीमतीले कविता जस्तै करेलाको अचार बनाइन्,
जिरो पिरो अमिलाले नशानशामा स्वाद पुऱ्याइन् ।
कविजीले श्रीमतीको कवितैमा प्रसंशा गाए,
थपुवा माग्दा प्रत्युत्तरमा सिङ्गै कालो करेलो पाए (चौरासी व्यञ्जन पृ.१)।

अनुशासन

आफ्नै पार्टी उम्मेद्वार माथि अन्तरघाती बाँण हान्न्,
बहुमत संसद भंग गरी मध्यावधी घोषित गर्न ।
चाहिएन पार्टी विधान, अनुशासनको रायो भाजी,
ब्यूँभे पछि जँड्याहाले लगौँटीको गर्छ खोजी (चौरासी व्यञ्जन पृ.४)।

भानुभक्तको जन्मथलो

मस्यार्इदीलाई पछ्याउँदै पूर्व गामी चुँदी खोला,
वायाँपट्टी भानुभक्त आचार्यको जन्मथलो ।
घमाइलो रमाइलो रम्घा गाउँ चुँदी बेँसी,
डुम्रेबाट पश्चिमोत्तर डेढघण्टा कम्मर कसी (चौरासी व्यञ्जन पृ.३०)।

समग्रमा वनवासीको यस कृतिका मुक्तकमा समसामयिक राजनीतिक र व्यङ्ग्यात्मक प्रवृत्ति प्रबल रूपमा पाइन्छ । समाजको विकासका लागि अगाडि बढ्ने अगुवाले वेधिति ल्याएको भाव वनवासीका मुक्तक कृतिमा चित्रित छन् । पद्य लयात्मक मुक्तकमा कलापक्ष भन्दा भाव पक्ष बलियो देखिन्छ ।

४.२.६ 'फकडा' (२०५९) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीको 'फकडा' २०५९ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । चित्रलेखा प्रकाशन स्याङ्जाद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह २६ पृष्ठमा फैलिएको छ । उनको यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत १०७ वटै मुक्तकहरू चातुष्पदी शैलीमा लेखिएका छन् । वनवासीका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत मुक्तकहरूमा राजनैतिक, सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा विविधतामय भाव संयोजित भएका छन् ।

वनवासीले यस सङ्ग्रहमा नागवेली मूल शीर्षकमा ९० वटा फकडा शीर्षकमा ८ वटा गोरखालीमा ६ वटा कोटमा ३ वटा मुक्तक रचना गरी जम्मा १०७ मुक्तक सङ्गृहीत गरेका छन् । विभिन्न उखान टुक्काको समुचित प्रयोग गरी रचना गरिएका वनवासीका यस सङ्ग्रहका रचनाहरूमा नेपाली राजनीतिको आलो वर्तमानलाई सजीव ढङ्गले पस्कने जमर्को गरेको पाइन्छ । देशमा माओवादी द्वन्द्व राजनीतिका नाममा पार्टीका नेता महानाटकमा समल्लिएको विधायिकाहरू भोगविलासमा व्यस्त देशमा अराजकता बढ्दै गएको र विकृति विसङ्गतिले सीमानाघेको अवस्थालाई चोटिलो व्यङ्ग्य वनवासीका यस सङ्ग्रहका मुक्तकमार्फत गरेको पाइन्छ ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत मुक्तकहरू प्रायः राजनीतिक घटनाक्रमसँगै जोडिएका छन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहका मुक्तकमा उखान, टुक्काको समुचित प्रयोग भावना र विचारको प्रधानताले मुक्तकहरू पठनीय छन् । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तक हेर्न सकिन्छ :

सुकला

माओवादी आतङ्कले डोल्या कब्जा, लम्जुङ्ग ग्रस्त,
बालुवाटार दरवारमा प्रधानमन्त्री सुकला-मस्त ।
गृहमन्त्रीलाई शिरपाङ्ग आईजीपीलाई रामनामी,
रक्षामन्त्री अपदस्थ, आफैँ बोक्सी, आफैँ धामी

(फकडा पृ.१) ।

महानाटक

बालुवाटार दरवारमा मोतिटारे काँग्रेस भेला,
गिरिजाका नन्दी भृङ्गी योगिनीको चैते मेला ।
अध्यादेश नै निष्क्रय होस्, संसद् होस् अवरुद्ध,
खुला मञ्चमा चलिरहेछ महानाटक कुर्सीयुद्ध

(फकडा पृ.२) ।

फकडा

हेलो स्याङ्जाको बोल्पा हँ ? जय नेपाल स्याङ्जा चौकी,
मदाबखोले कोइरालो हँ को ? सान्दाजु नाम वी.पी !
एम पनि कोइरालै हँ । नाम थर गोत्र मिल्छ ठ्याक्कै !
यो साने हल्दारको भोट खाने दाउ हो पक्कै

(फकडा पृ.२०) ।

समग्रमा वनवासीको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा यस कृतिका मुक्तकहरूमा नेपाली समसामयिक राजनीतिक, विकृति, विसङ्गति, बेथितिजन्य, राष्ट्रप्रेम, जीवन जगत्प्रतिको चिन्तन, तार्किक विचार व्याङ्ग्यात्मक प्रवृत्ति पाइन्छ । व्याङ्ग्यात्मक भाषाशैली, पद्य लयात्मक मुक्तकमा कला पक्षसँगै भावपक्ष बलियो देखिन्छ । जसले गर्दा वनवासीका मुक्तक पठनीय रहेका देखिन्छन् ।

४.२.७ 'हलुवा' (२०६२) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीको 'हलुवा' २०६२ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । हरेलो प्रकाशन स्याङ्जाद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ५६ पृष्ठमा फैलिएको छ । पद्य लयमा संरचित २६० वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छन् । यी मुक्तकहरूमा नेपाली समसामयिक राजनीति सामाजिक विकृति विसङ्गति बेथितिजन्य भाव संयोजित भएका पाइन्छन् ।

आयामका हिसाबले एक हरफदेखि दुई हरफसम्मका मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । वनवासीको यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकमा अधिक मात्रामा समसामयिक राजनीतिले गाँजेको नेपाली समाजमा विद्यमान बेथिति माथि व्यङ्ग्य गरेको पाइन्छ । मुक्तकहरूमा वनवासी राजनीतिक स्वार्थीपनको चित्रण अत्यन्त्यै सटीक तरिकाले गरेका छन् । समसामयिक राजनीतिक विकृति र विसङ्गति माथि तीक्ष्ण व्यङ्ग्य प्रहार यस सङ्ग्रहका मुक्तकका विषय बनेका छन् । राजनेताका अदूरदर्शी क्रियाकलापप्रति आक्रोश व्यक्त गर्ने

सन्दर्भमा पनि मुक्तककार अगाडि छन् । सामाजिक चेतना, राजनीतिक चेतना, कालचेतना भावुकता जस्ता संवेग र आवेगबाट रचिएका यी मुक्तक पाठकलाई मन छुने खालका छन् भने भाव र विचारको सन्तुलनले मुक्तक पठनीय रहेका छन् । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकलाई हेर्न सकिन्छ :

अचाउनी

पर चरणामृत अचामी ऋण अनुदान भिक्षामी
हुङ्गोमाटो रगत पसिना स्रोत सम्पदा विक्रयामी
भट्टी शरणम् गच्छामी, ममचा रमचा भक्षामी,
धर्म, कर्म, इमान, जवान, नैतिकता पचामी,
दृष्टम् शरणम् गच्छामी ! भष्टम् शरणम् गच्छामी (हलुवा, पृ.१) ।
X X X X X X X X X

वितर्ता

जसोतसो गोरखपुरे ज्ञानपत्र खोजी ल्यायो,
मन्त्रीजीको सोर्सफोर्सले दरबन्दी र कोटा पायो ।
सुनियोजित विज्ञापन परीक्षा र अन्तर्वार्ता,
छोरी बुहारी विकाउने स्कूल नेताजीको वितर्ता (हलुवा, पृ.३६) ।
X X X X X X X X X

हलुवा

कमिज सुवाल चप्पल काठी टाई सूट बुट् फिट् भए,
टपरीकान्त एका विहान गुरुवाट सर भए ।
जीरा मरिच बेच्दा बेच्यै साहुँ सेठ महाजन भए,
शिक्षा दीक्षा भाँडमा गए, भोली तुम्बा भीक्षा भए (हलुवा, पृ.५५) ।

समग्रमा वनवासीको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा यस कृतिका मुक्तकमा समसामयिक राजनीतिक, विकृति, विसङ्गति, बेथितिजन्य, व्याङ्ग्यात्मक प्रवृत्ति पाइन्छ । राजनेताका अदूरदर्शी क्रियाकलाप प्रति आक्रोशका स्वरहरू संयोजित मुक्तकहरू पद्य लयात्मकता, कला पक्षसँगै भावपक्ष बलियो रहेको देखिन्छ । सामाजिक चेतना, राजनीतिक चेतना, कालचेतना, भावुकता जस्ता संवेग र आवेगबाट रचित यी मुक्तकहरूमा भाव र विचारको सन्तुलन रहेको देखिन्छ ।

४.२.८ 'मेरुदण्ड' (२०६७) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीको 'मेरुदण्ड' २०६७ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । हरेलो प्रकाशन स्याङ्जाद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह २६ पृष्ठमा फैलिएको छ । उनको यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ९० वटा मुक्तकहरू दुई हरफदेखि चार हरफ आयामका रहेका छन् । यी मुक्तकमा नेपाली समसामयिक राजनीतिक, सामाजिक विकृति विसङ्गतिजन्य भाव संयोजित भएका पाइन्छन् ।

वनवासीका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत मुक्तकमध्ये अधिकांश मुक्तकहरू राजनीतिक विषयसँग आबद्ध छन् भने न्यून संख्यामा अन्य विषयगत मुक्तक रहेका छन् । यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत मुक्तकहरूमा समसामयिक राजनीतिले गाँजेको नेपाली समाजमा विद्यमान बेथितिहरूमाथि तिखो व्यङ्ग्य गरिएको पाइन्छ । मुक्तकहरूमा वनवासी राजनीतिक नेतृत्वको स्वार्थीपनको चित्रण अत्यन्तै सटीक तरिकाले गरेका छन् । 'मेरुदण्ड', 'चङ्कनीहरू', 'केही चङ्कनीहरू', 'बधाई', 'थप चण्डकनी' आदि शीर्षकका मुक्तकहरूमा वनवासी नेताहरूलाई भटारो हान्नेमै व्यस्त छन् ।

प्रायजसो मुक्तक कृतिहरूका विषयहरू राजनीति नै रहेका वनवासीको यस सङ्ग्रहमा राजनीति नै मुख्य विषय रहेको छ । दोस्रो जनआन्दोलन पछि देशमा अब केही परिवर्तन होला भन्ने जनताको आकाङ्क्षालाई एकातिर पन्छाएर नेताहरू व्यक्तिगत स्वार्थलिप्सामा लागेर देशलाई राजनीतिक दलदलमा फसाएको विषयप्रति मुक्तककार सचेत रहँदै व्यङ्ग्य गरेका छन् । सामाजिक चेतना, राजनीतिक चेतना, कालचेतना, भावुकता जस्ता संवेग र आवेगबाट रचिएका यी मुक्तक पाठकलाई मन छुने खालका छन् भने भाव र विचारको सन्तुलनले मुक्तक पठनीय रहेका छन् । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकहरू हेर्न सकिन्छ :

मेरुदण्ड

सबै भन्छन् निर्वाचन हो लोकतन्त्रको मेरुदण्ड
आँखा चिम्ली भोट खसाली जागाउनुोस् है मेरुदण्ड ।
अनिच्छाको गर्भधानले जन्माएथ्यो घृतराष्ट्र,
नहुनुभन्दा अन्धै सही जन्माई दिउँ घृतराष्ट्र

(मेरुदण्ड, पृष्ठ :१) ।

नाटक

दरबारलाई तर्साउन, माओवादी रिभाउन,
फेरि सिंहदरबार पस्ने मूलढोका सोभ्याउन ।
सडक नाटक गन्या थिएँ, गणतन्त्रको राग घन्काई,
दौडादौडी नाँचन थाले उल्टै बेताल बेसुरा गाई (मेरुदण्ड, पृष्ठ :४) ।
x x x x x x x x x

नामसारी

आन्दोलनको तन्त्रमन्त्र, यन्त्रबाट संसद विउँत्यो,
आजमिल भैं धराशाही सांसद स्वतः बौरी उठ्यो ।
प्रधानमन्त्री, मन्त्री मण्डल, अधिकारी कर्मचारी,
अधिनायक भक्त भए लोकतन्त्रमा नाम सारी (मेरुदण्ड, पृष्ठ :१०) ।

समग्रमा वनवासीको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा यस कृतिका मुक्तकहरूमा समसामयिक राजनीतिक, विकृति, विसङ्गति, बेथिति माथि तीव्र व्याङ्ग्यात्मक प्रवृत्ति पाइन्छ । समसामयिक नेपाली राजनीतिक बेथितिले गाँजेको समाजमा राजनीतिक नेतृत्वको स्वार्थीपनको चित्रण अत्यन्तै सटीक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । विशेष गरी नेपाली नेतालाई भटारो हान्न मै व्यस्त मुक्तकमा पद्य लयात्मकतासँगै कलापक्ष, भावपक्ष र विचारको सन्तुलन देखिएको पाइन्छ ।

४.२.९ 'कालस्तोत्र' (२०६९) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीको 'कालस्तोत्र' २०६९ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । अश्रुगङ्गा प्रकाशन स्याङ्जाद्वारा प्रकाशित यस सङ्ग्रह ११० पृष्ठमा फैलिएको छ । यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ३६२ वटै मुक्तक चतुष्पदी शैलीमा लेखिएका छन् । पद्य लयमा संरचित यस सङ्ग्रहमा वनवासीले 'जोखना' (२०५१) 'हाँडीघोप्टे छत्तिसा' (२०५२), 'लुछाचुँडी' (२०५३) सँगै केही फूटकर मुक्तकहरू समावेश गरी यो सिङ्गो सङ्ग्रह प्रकाशन गरेका छन् ।

वनवासीको यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरूमा भोगिरहेको समयका च्वास्स बिभने, अडमिल्दा र आप्रेम कुराहरूबाट बढी प्रभावित एवम् भावुकता पाइन्छ । समग्रमा वनवासीका मुक्तकमा समसामयिक राजनीतिको विकृति पक्षमाथि शब्द प्रहार गरेको देखिन्छ

। विशेषतः २०४६ साल यताको संसदीय कालमा नेपालमा देखिएका राजनीतिक अस्थिरता, वैदेशिक (भारतसँगको) सन्धि सम्झौता, प्रजातन्त्रमा पञ्चायतीकालका निरङ्कुश सोच भएका नेताहरूकै पुनरागमन एमाले कांग्रेस जस्ता दलभित्रका विकृति, विसङ्गति माओवादीको उदयपश्चातका हिंसात्मक घटनाक्रम नेताहरूको विलासी चरित्र आदिलाई उनले विषयका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसमा पनि अक्सर कम्युनिष्ट दलहरूमाथि तीव्र आलोचनाका भाव संयोजित भएका पाइन्छ ।

वनवासीलाई जीवनका विभिन्न क्षणहरूमा आफूले भोगे देखेका विषयवस्तुले तत्काल प्रभाव पारेको देखिन्छ । तिनै विषयवस्तुप्रतिको दृष्टिकोण उनले आफ्ना मुक्तकमा व्यक्त गरेका छन् । उनले यसखाले चित्रणमा बढी राष्ट्रिय र केही अन्तर्राष्ट्रिय घटना वा सन्दर्भका विषय भएका छन् । उनका मुक्तकमा आएका अलि पुराना र स-साना घटनाक्रमहरूको प्रसङ्गहरूलाई बुझ्न जो कोहीलाई हम्महम्मै पर्ने देखिन्छ । यस बाहेक खास खास मुक्तकमा बढी साङ्केतिक विम्बवाट व्यक्त हुने विषय सन्दर्भलाई पनि अलि गहिरिएर बुझ्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा सामान्य लाग्ने उनका मुक्तकमा व्यङ्ग्य चेतनाको प्रबल उपस्थिति रहेको देखिन्छ । तापनि त्यस्ता पक्षको कलात्मक विन्यास भने अपेक्षित स्तरमा हुन नसकेको स्थिति रहेको देखिन्छ । समाजको गरिबी, अभाव, शोषण, बेइमानी, निम्नवर्गको पीडा र आर्थिक-विभेदलाई वनवासीले मुक्तकको विषय बनाएका छन् । गाउँले या शहरीया जीवन जतासुकै अभावको हाहाकार छ, समाजमा हुँदा खानेहरूको अवस्था अति कमजोर भएको कुरालाई जीवित रूपमा वनवासीले उतारेको पाइन्छ । यसरी जीवन जगत्का विविध पक्षका विषयहरूलाई खरो रूपमा मुक्तकमा उत्रिएका वनवासीका मुक्तक वास्तवमै व्याङ्ग्यात्मक नै पाइन्छ । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तक हेर्न सकिन्छ ।

कर्मचारी

कारिन्दालाई कज्याउँछ, हाकिमलाई रिभाउँछ
प्रशंसाको पोको ल्याई श्रीमतीलाई बुभाउँछ ।
नमस्तेको भाऊ छैन चाकरीमा दाऊ छैन,
प्रमोशनको टिप्पणीमा विचराको नाउँ छैन

(कालस्तोत्र, प. २९) ॥

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

धनका गरीब, प्रतिभा र कल्पनाका ज्यादै धनी,
ठूलो कलम कापी पाए बिसिदिने खानै पनि ।
जादुगरभैँ आगोखाई वर्षाउने बतास पनि,
जिन्दगीका हुस्सु पाथिक, मरेपछि भाग्यमानी (कालस्तोत्र, प. २६) ॥

X X X X X X X X X

प्राथमिकता

क्रान्ति ! खोले, साग, सिस्नो, गुन्द्रुक, ढिंडो नून रोटी,
क्रान्ति ! बारे, कोरा खद्दर, भोटो, कछाड, धोती टोपी ।
क्रान्ति ! बाटो, माटो ढुङ्गो, भाषा, अक्षर, ज्ञान, प्रकाश,
क्रान्ति ! मुक्ति, समानता, स्वतन्त्रता, शान्ति विकास (कालस्तोत्र, प. ३६) ॥

समग्रमा वनवासीको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा यस कृतिका मुक्तकमा समसामयिक राजनीतिक, विषयप्रतिको आक्रोस पाइन्छ । वनवासीका मुक्तक संरचना कसिलो देखिन्छ भने संवेदना पाकेर आएका छन् । यसरी हेर्दा वनवासीका मुक्तकमा विचारको प्रधानता पाउन सकिन्छ भने कला र भावको परिपाक सापेक्षित रूपमा कमजोर देखिन्छ । समग्रमा वनवासीले उचित वातावरण र विषयवस्तुलाई समायोजन गरी लेखिएका मुक्तकमा सामाजिक यथार्थताको चित्रण, राष्ट्रप्रेम, जीवन प्रगतिप्रति चिन्तन र तार्किक विचार एवम् बौद्धिक प्रस्तुतिका आधारमा मुक्तककारलाई मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

४.२.१० निष्कर्ष

समग्रमा वनवासीका मुक्तकहरूमा राजनीतिक विषय अलि आक्रोस र ठाडो भाषामा हाम फालेको देखिन्छ भने भाव र भाषामा सन्तुलन पनि पाइँदैन । वनवासीका मुक्तक संरचना कसिलो देखिन्छ भने संवेदना पाकेर आएका छन् । यसरी हेर्दा वनवासीका मुक्तकहरूमा विचारको प्रधानता पाउन सकिन्छ भने कला/भावको परिपाक सापेक्षित रूपमा कमजोर देखिन्छ । यसरी समग्रमा वनवासीले उचित वातावरण र विषयवस्तुलाई समायोजन गरी लेखिएका मुक्तकहरूमा सामाजिक यथार्थताको चित्र राष्ट्रप्रेम, जीवन जगतप्रति चिन्तन र तार्किक विचार एवम् बौद्धिक प्रस्तुति पाउन सकिन्छ । यी यस्तै मुक्तकीय लेखनका आधारमा शर्मालाई स्याङ्जाली शसक्त मुक्तककारका रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

४.३ नारायण मरासिनी र उनका मुक्तकको अध्ययन

मुक्तककार नारायणप्रसाद मरासिनी २०२९ साल पौष २७ गते चिन्नेवास-१, स्याङ्जामा जन्मिएका हुन् । त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट स्नातकोत्तर सम्मको अध्ययन गरेका मरासिनी केही समय पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा आंशिक शिक्षकको रूपमा कार्यरत रहेका मरासिनी श्री शुक्रराज उ.मा.वि.मा +२ तहमा अध्यापनरत छन् । शिक्षण पेशाका अलावा विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थामा रहेर साहित्य सेवामा लागेका मरासिनी 'समयका धब्बाहरू' (२०५१), मुक्तक सङ्ग्रह, 'साने' (खण्डकाव्य, २०७२) जस्ता कृति प्रकाशनमा ल्याई नेपाली साहित्यमा क्रियाशील छन् । नेपाली साहित्यका कथा, कविता, समालोचनाका साथै अनुसन्धान क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । मरासिनीले विभिन्न कृति तथा साहित्यिक पत्रिका सम्पादन गर्नुका साथै साहित्यिक सङ्घसंस्थामा आवद्ध रहेर साहित्यिक योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् ।

मुक्तककार मरासिनीका विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर मुक्तकका साथै २०५१ सालमा 'समयका धब्बाहरू' मुक्तक सङ्ग्रह प्रकाशित छ । विगत तीन दशकदेखि मुक्तक लेखन यात्रामा क्रियाशील मरासिनीले जीवन भोगाईका दुःख, सुख, पीडासँगै मायाप्रेम, नेपाली समाजको विकृति विसङ्गति, देशप्रेम जन्म विषयवस्तु आफ्ना मुक्तक रचनाका विषय बनाएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउँदै आएपनि प्रस्तुत चर्चा उनको मुक्तक कृतिमा मात्र केन्द्रित छ । जसको चर्चा निम्नानुसार रहेको छ ।

४.३.१ 'समयका धब्बाहरू' (२०५१) मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार नारायणप्रसाद मरासिनीको 'समयका धब्बाहरू' (२०५१) सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । साहित्य श्रृङ्खला पोखराद्वारा प्रकाशित यो कृति २०५१ सालमा पहिलो पटक प्रकाशन गर्दा यसमा कतिपय सामान्य खाले सिकारु प्रकृतिका मुक्तक रहेको हुँदा २०६३ सालमा दोस्रो संस्करणमा तिनलाई हटाई केही नयाँ मुक्तकहरू पनि समावेश गरेर यसको प्रकाशन गरेको कुरा सङ्ग्रहको भूमिका आफ्नो भन्नुमा मुक्तककारले बताएका छन् । ३४ पृष्ठमा फैलिएको यस सङ्ग्रहमा १०१ वटा दुई हरफ र तीन हरफका मुक्तक रचना सङ्गृहीत छन् । गद्यमा संरचित मुक्तकहरूमा जीवनवादी दृष्टि, विद्रोही आकाङ्क्षा, राजनीतिक दलका नेतृत्वको आलोचना, मान्छेका स्वार्थीपन, राष्ट्रप्रेम वर्तमानको जटिलता, एकलोपनको पीडा भाव व्यक्त गरिएको छ । देशमा व्याप्त बेरोजगरी, सांस्कृतिक

पतन, ह्यासोन्मुख शैक्षिकस्तर, विदेशी कुसंस्कारको आयात विलासिता र फेसन गरिबी शोषण दमन द्वन्द्वकालिन पीडा, स्वतन्त्रता जस्ता समसामयिक विषयहरू पनि यस सङ्ग्रहका मुक्तकमा पाइन्छन् । यस सङ्ग्रहमा रहेका (चाहाना, पृ.१४) भन्ने उग्र आवेग कथन, साम्यवाद विरोधी मुलुक अमेरिकाको सस्तो सराप (अमेरिका-१.२.३.४) ईश्वरीय आस्थाको चर्को निषेध (द्यौता) जस्ता सिद्धान्त निर्देशित आक्रोश पनि तीव्र रूपमा प्रकट भएका छन् (पौडेल, २०६८) । घाउँहरूमा आएका आँसुको सागर, नाउँ र फाटेको हृदय, सत्यको पक्षमा जनकाङ्क्षालाई खसीको कलेजो जस्तो मीठो मानेर चबाउनु, सत्मार्गी पाण्डव र रामलाई जङ्गल खेदनु, म मा सुनाखरी लालीगुराँस र सगरमाथासँग क्रमशः भुल्न, फुल्न र चुम्न नपाएर पनि नेपालीले गर्वबोध गर्नु जस्ता आलङ्कारिक कथनले तिनको कथन कला उकासेको छ र कथ्य पनि प्रभावशाली बनेको छ । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकहरू हेर्न सकिन्छ ।

परिणाम

खाली सिटमा आफ्नै मान्छे भर्ने काम नातावाद छ
मुलुकमा वर्षौदेखिको पक्षपात खाताखात छ,
आगो रगतको बदला, प्रजातन्त्रको परिणाम
दुईवटा शब्द-एउटा जिन्दावाद र अर्को मूर्दावाद छ (समयका धब्बाहरू, पृ.८) ॥
x x x x x x x x x

संस्कृति

हराएको गीता भोट, धोती, चोला गए कता ?
सबैका आडमा हाम्रा पोशाकमा नवीनता !
दुई वा तीन इन्चिले मम्मी लाज बचाउने
छोप्नुपर्ने छर्लङ्गौ मिनीस्कर्ट लगाउने ! (समयका धब्बाहरू, पृ.२४) ॥

यसरी नै यस सङ्ग्रहमा आएका पाँच वटा हाइकुहरू ५,७,५ को अक्षर संरचनामा लेख्न खोजिएको छ । यिनमा सामाजिक असङ्गतिप्रति व्यङ्ग्यको भाव आएको छ । हाइकुमा प्रस्तुत गरिने अर्थात्मक ज्ञापन वा व्यञ्जनात्मकता भने त्यति पाइँदैन । यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत मुक्तकमध्ये समसामयिक राजनीतिक घटनाक्रम प्रति व्यङ्ग्य न्यून मात्रामा योग वियोग, क्रान्ति चेत छ । भाव र भाषाको प्रायः सन्तुलन भएकाले मुक्तकहरू माझिएका

अवस्थामा नै छन् । सरल भाषा तथा अभिव्यक्तिको स्पष्टताका कारणले ती मुक्तक बोधगम्य पनि छन् ।

४.३.२ निष्कर्ष

मरासिनीका मुक्तकहरूले खासगरी वर्तमान समाजको यथार्थतालाई बोध गर्दै सम्पूर्ण रूपमा सामन्ती चिन्तनले समाजमा पारेको प्रभाव र त्यसले उब्जाएका विकृति तथा विसङ्गतिलाई प्रष्ट रूपमा विरोध गरेका छन् । शिष्ट, सभ्य र सुसंस्कृत समाज निर्माणको आकाङ्क्षालाई मूल भाव बनाएर मुक्तक रचनामा मरासिनी सिपालु देखिन्छन् । मरासिनी समसामयिक राजनीतिको अराजक अवस्था र विदेशीपनले नेपालीपन हराउँदै गएको तितो यथार्थ आफ्ना रचनामार्फत असहमत प्रकट गरेका छन् । परिवर्तनका लागि जनताहरूमा नयाँ चेतना जागृत हुनुपर्छ भन्ने मूलभाव उनका मुक्तकहरूले औल्याएका छन् । पद्य लयात्मकताको बाहूल्यता रहेका मुक्तकहरूमा भाव र भाषाको सन्तुलन तथा शालीन काव्यात्मक अनुभूतिको सूक्ष्मता पनि क्रमशः आरोह क्रमशः आरोपक्रममा रहेको पाइन्छ ।

४.४ श्यामप्रसाद न्यौपाने र उनका मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार श्यामप्रसाद न्यौपाने २०२६ सालमा निबुवाखर्क-७ कुरुम्चे स्याङ्जामा जन्मिएका हुन् । भगवन्त विश्वविद्यालय अजमेर राजस्थानबाट विद्यावारिधी गरेका न्यौपाने आफ्नै नीजि विद्यालय सञ्चालन गरी शैक्षिक क्षेत्रबाट समाजसेवामा लागेका न्यौपाने मोतिलाल बहुमुखी क्याम्पस रामनगर भूमहीमा क्याम्पस प्रमुखको रूपमा कार्यरत छन् । यसका साथै विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थामा पनि आवद्ध छन् । न्यौपाने नेपाली साहित्यको कविता विधामा केन्द्रित देखिन्छन् ।

२०५९ सालमा 'बोली गजबको' गजल सङ्ग्रह प्रकाशित गरी औपचारिक रूपमा कृतिकारको हैसियतले देखा परेका न्यौपानेका 'सोह्र दुनी आठ' (मुक्तक सङ्ग्रह-२०६२), 'भाँसीको रानी (खण्डकाव्य-२०६३)', 'फेरि पनि अचम्मको बात' (गजल सङ्ग्रह-२०६३), 'भक्ति थापा' (खण्डकाव्य-२०६४) 'जोन अफ आर्क' (खण्डकाव्य-२०६४), 'काँडा र खुर्पाहरू' (फुटकर कविता सङ्ग्रह-२०६५), 'कोही सुरक्षित छैन' (मुक्तक सङ्ग्रह-२०६६) जस्ता कृति प्रकाशित रहेका छन् । यी कृतिका साथै न्यौपानेका फूटकर लेख रचना समालोचना विभिन्न

पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् । मुक्तककार न्यौपाने विगत तीन दशकदेखि नेपाली साहित्य क्षेत्रमा क्रियाशील रहेका छन् । यसैको उपज उनका यी कृतिहरू रहेका छन् ।

नवलपरासी साहित्य परिषद्, प्रेमा वाङ्मय प्रतिष्ठान नवलपरासी जस्ता साहित्यिक संस्थामा सङ्लग्न रही साहित्य सेवामा लागेका न्यौपानेका मुक्तकमा राष्ट्रिय भावना, मानवतावादी दृष्टिकोण, स्वतन्त्रता प्रतिको चाहना, लोकतन्त्रप्रतिको प्रतिबद्धता, नेपाली लोक संस्कृति, मूल्य-मान्यताप्रतिको आस्था र विश्वास जस्ता लक्षण पाइन्छन् । नेपाली कविताका विभिन्न रूपमा कलम चलाउँदै आए तापनि प्रस्तुत चर्चा उनका मुक्तक कृतिमा मात्र केन्द्रित छ । न्यौपानेका 'सोह्र दुनी आठ' (२०६२) र 'कोही सुरक्षित छैन' (२०६६) गरी दुई मुक्तक सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । जसको चर्चा निम्नानुसार छ :

४.४.१ 'सोह्र दुनी आठ' (२०६२) मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार श्यामप्रसाद न्यौपानेको 'सोह्र दुनी आठ' २०६२ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । नवलपरासी साहित्य परिषद्द्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ६४ पृष्ठमा फैलिएको छ । पद्य लयमा संरचित १२८ वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन् । यी मुक्तकहरूमा नेपाली समसामाजिक राजनीति, प्रणय सुलभ जन्य हर्ष/विष्मात क्रान्तिचेतन जस्ता भाव संयोजित भएका पाइन्छन् ।

आयामका हिसाबले चतुष्पदीय मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । न्यौपानेका यस कृतिमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा कही प्रेमको गहिराइमा डुब्न पाइन्छ, भने कही अभाव र असुरक्षाका पीडा र वेदनाहरूको कारणले जटिलता भोगिरहेको समाज देखिन्छ । मुक्तकहरूमा मानवीय स्वार्थीपनको चित्रण पनि मुक्तककारले अत्यन्त सटीक ढङ्गले गरेका छन् । राजनीतिक विकृति र विसङ्गति माथि तीक्ष्ण व्यङ्ग्य प्रहार पनि यी मुक्तकका विषय बनेका छन् । राजनेताका स्वार्थी अदूरदर्शी क्रियाकलापप्रति आक्रोश व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा पनि मुक्तककार एक कदम अगाडि छन् ।

सामाजिक चेतना कालचेतना राजनीतिक चेतना, प्रणय चेतना, भावुकता जस्ता संवेग र आवेगबाट रचिएका यी मुक्तक पढ्नु पढ्नु लाग्ने खालका छन् भने भाव र भाषाको प्रायः सन्तुलन भएकाले मुक्तकहरू माफिएका अवस्थामानै छन् । सरल भाषा तथा अभिव्यक्तिको स्पष्टताका कारणले ती मुक्तक बोधगम्य पनि छन् । उदाहरणका लागि

जुनेली रातमा तिमि कस्तो याद भा'को

भ्रमभ्रम वर्षात्मा तिमि कस्तो याद आ'को

पाइनेँ मैले कतै हार्दिकता पाइनेँ 'सानु'

सधैं विश्वासघातमा तिमि कस्तो याद आ'को

(सोह्र दुनी आठ: पृष्ठ.४) ।

X X X X X X X X X X X

आकाश खोस्दै छ कसैले खबरदारी खैं

आगो भोस्दै छ कसैले खबरदारी खैं

अगुल्टो पो भएछौं बाले बल्ने निभाएर निभने

बाध्य पारी ठोस्दै छ कसैले खबरदारी खैं

(सोह्र दुनी आठ: पृष्ठ.१३) ।

X X X X X X X X X X X

मान्छे रुवाएर कसको उत्थान खोजेको तपाईंले

त्यो चित्कारमा आह कस्तो प्रशस्तीगान खोजेको तपाईंले

यी अनाथ, टुहुरा, निमुखाहरू मरेका भन्थ्यौं त छन् नि

सत्ताको निम्ति कस्तो बलिदान खोजेको हो तपाईंले

(सोह्र दुनी आठ: पृष्ठ.३६) ।

X X X X X X X X X X X

समग्रमा न्यौपानेको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा यस कृतिका मुक्तकमा समसामयिक राजनीतिक विकृति, विसंगति, प्रणय शुलभजन्य हर्ष, विस्मात्, क्रान्तिचेतना जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छ । चतुष्पदीय संरचनामा संयोजित यस सङ्ग्रहमा कहीं प्रेमको गहिराइमा डुब्न पाइन्छ भने कही अभाव, असुरक्षा, पीडा र वेदनाका कारणले जटिलता भोगिरहेको समाज देख्न सकिन्छ । मानवीय स्वार्थीपनलाई सटिक रूपमा व्यङ्ग्य गरिएका मुक्तकमा पद्य लयात्मकतासँगै भाव र भाषाको सन्तुलन पाइन्छ भने कला पक्ष र भाव पक्ष बलियो देखिन्छ । सरल र सुबोध्य भाषाशैली तथा अभिव्यक्तिको स्पष्टताका कारण मुक्तक बोधगम्य पाउन सकिन्छ ।

४.४.२ कोही सुरक्षित छैन (२०६६) मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार श्यामप्रसाद न्यौपानेको कोही सुरक्षित छैन २०६६ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । प्रेमा वाङ्मय प्रतिष्ठान, नवलपरासीद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ७४ पृष्ठमा फैलिएको छ । पद्य लयमा संरचित १४८ वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा

सङ्कलित छन् । यी मुक्तक हरूमा समसामयिक नेपाली राजनीति, क्रान्ति चेतना, राष्ट्रियताको भावना मानवतावादी दृष्टिकोण, स्वतन्त्रताप्रतिको चाहना लोकतन्त्रप्रतिको प्रतिबद्धता नेपाली लोकसांस्कृतिक मूल्यमान्यताप्रतिको आस्था र विश्वास जस्ता भाव संयोजित भएको पाइन्छ । आयामका हिसावले चतुष्पदीय मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । न्यौपानेका यस कृतिमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा जनआन्दोलन दुईको माध्यमबाट प्राप्त नेपालको लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्दै नयाँ नेपाल बनाउने उद्देश्यका साथ संविधानसभाको निर्वाचन मार्फत जनताले चुनेर पठाएका नेतृत्ववर्गमा दृढ इच्छा शक्ति र राष्ट्रिय दृष्टिकोणको अभाव देखिन्छ । राष्ट्रिय एकता सार्वभौम अखण्डता अनि राष्ट्रिय अस्मिता प्रति हाम्रो नेतृत्व संवेदनशील नभएको कुरा मुक्तककार आफ्ना मुक्तकमार्फत चोटिलो व्यङ्ग्य गर्न खप्पिस छन् ।

उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकहरू हेर्न सकिन्छ :

कुसी नै राजनीतिको सार भा'को छ ऐले,
बलको तुजुक नै जनाधार भा'को छ ऐले ।
राष्ट्रको साँध-सिमामा कसले ध्यान दिन्छ र यहाँ,
यसैले त सुस्ता बलात्कार भा'को छ ऐले (कोही सुरक्षित छैन : पृ.४) ॥

X X X X X X X X X

प्राकृतिक सौन्दर्यका पाखा रमाइला,
मारुनी र सोरठीका भाखा रमाइला ।
संसारलाई करुणा र शान्ति सिकाउने,
स्वयम्भूका मनमोहक आँखा रमाइला (कोही सुरक्षित छैन : पृ.३६) ॥

४.४.३ निष्कर्ष

न्यौपानेका मुक्तकहरूले खासगरी वर्तमान समाजको यथार्थतालाई बोध गराउँदै सम्पूर्ण रूपमा समाज सुधारको अपेक्षा गरेको पाइन्छ । समाजमा विद्यमान अराजकताको अन्त्यका लागि जनता आफैँ जागरूप हुनुपर्छ यहाँ कसैले कसैका लागि केही गर्दिने वाला छैन भन्ने भाव न्यौपानेका मुक्तकमा मुखारित भएर आएका छन् । शिष्ट, सभ्य र सुसंस्कृत समाज निर्माणको आकाङ्क्षालाई मूल भाव बनाएर मुक्तक रचनामा लागेका न्यौपानेका मुक्तकमा राजनीतिक विषय अलि आक्रोस र ठाडो भाषामा हाम फालेको देखिन्छ भने अन्य

विषयमा शालीन र शिष्ट भाषा प्रयोग भएको देखिन्छ, यसरी हेर्दा न्यौपानेका मुक्तकमा भाव र भाषाको समुचित सन्तुलन पाइन्छ। न्यौपानेका मुक्तक संरचना कसिला देखिन्छन् भने संवेदना पाकेर आएका छन्। यसरी हेर्दा न्यौपानेका मुक्तकमा विचारको प्रधानतासँगै कला र भावको परिपक्व पनि सापेक्षित रूपमा बलियो नै देखिन्छ। न्यौपानेले उचित वातावरण र विषयवस्तुलाई समायोजन गरी लखिएका मुक्तकमा सामाजिक यथार्थताको चित्र राष्ट्रप्रेम, प्रकृतिप्रेम, संस्कृति, जीवनवादी दृष्टि, तार्किक विचार एवम् बौद्धिक प्रस्तुतिका आधारमा मुक्तककारलाई मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ। यिनै विविध मुक्तकीय लेखनका आधारमा न्यौपानेलाई स्याङ्जाली शसक्त मुक्तककारका रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ।

४.५ देवीप्रसाद ढकाल 'उराठ' र उनका मुक्तकको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद ढकाल 'उराठ' २०४० जेठ ५ गते रापाकोट-७, स्याङ्जामा जन्मिएका हुन्। आइ.ए.सम्मको अध्ययन गरेका ढकाल साहित्य लेखन तथा विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थासँग पनि आवद्ध छन्। विशेषतः अध्ययनको क्रममा साहित्य सिर्जनामा सक्रिय रहेका ढकालले २०६० सालमा 'पखेराको फूल' कविता सङ्ग्रह प्रकाशित गरी औपचारिक रूपमा साहित्यमा प्रवेश गरेको पाइन्छ। यसै गरी ढकालले २०६१ सालमा 'हिजो विनासितै रोइएछ' (कविता सङ्ग्रह) प्रकाशनसँगै विभिन्न पत्रपत्रिकामा अन्य फूटकर रचनासमेत प्रकाशित छन्।

विगतमा नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउँदै आए तापनि पछिल्ला दिनमा लामो समयदेखि वैदेशिक रोजगारीमा रहेका ढकाल पछिल्लो समय खासै साहित्यतर्फ सक्रिय रहेको पाइँदैन। २०६३ सालमा प्रकाशित 'प्रीतिका फूल' आंशिक मुक्तक सङ्ग्रह हो। ढकालले युवाकालमा जीवनमा भोगेका दुःख, सुख, पीडा, भोगाईसँगै प्रकृति, मायाप्रेम एवम् सामाजिक विसङ्गति, विकृतिका साथै राष्ट्रप्रेमी विषयवस्तु उनले आफ्ना मुक्तक रचनाका विषय बनाएका पाइन्छन्। नेपाली साहित्यका कविता, गजल, मुक्तक, आदिमा कलम चलाउँदै आए पनि प्रस्तुत चर्चा उनको मुक्तकमा मात्र केन्द्रित छ। जसको चर्चा निम्नानुसार छ :

४.५.१ 'प्रीतिको फूल' (२०६३) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार देवीप्रसाद ढकालको 'प्रीतिको फूल' २०६२ सालमा प्रकाशित आंशिक मुक्तक सङ्ग्रह हो। जमर्को प्रकाशन प्रा.लि अनामनगर काठमाडौँद्वारा प्रकाशित मुक्तक

सङ्ग्रह ६४ पृष्ठमा फैलिएको छ । रुवाइयात संरचनाका जम्मा ८० वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छन् । यी मुक्तकहरूमा प्रकृतिपरकता, प्रणयसुलभता लोक संस्कृति समसामयिक राजनीति राष्ट्रप्रेम, स्वतन्त्रता, योग वियोगजन्य हर्षविष्मात् जस्ता भाव संयोजित भएको पाइन्छ ।

आयामका हिसाबले चतुष्पदीय मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । ढकालका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रचनाहरूमा प्राकृतिक सुन्दरता र मायाप्रेमलाई नजिकबाट चित्रण गरेको पाइन्छ । ढकालले जीवन भोगाइका आरोह अवरोहसँगै पैठेजारी खेल्दै तन्नेरी उमेरमा मनलाई बहकाउँदै रचित मुक्तकहरूमा प्रकृतिको न्यानो काँखमा प्रियसीको माया प्रेममा चुलुम्म डुब्दा उत्पन्न हुन आउने रागलाई सूक्ष्मतम रूपमा व्यक्त गरेका छन् । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकहरूलाई हेर्न सकिन्छ ।

पछ्यौरीको सफ्कोले हान्यौ किन हो ?

रहर हुँदाहुँदै लाज मान्यौ किन हो ?

म पनि त तिम्रै मान्छे बन्न सक्थेँ नि

यति चाँडै मलाई पराई ठान्यौ किन हो ?

(प्रीतिको फूल, पृष्ठ :५३)

x x x x x x x x x

बताससँगै बतासिन्छु,

माथि-माथि आकासिन्छु,

किन-किन आज भोलि

त्यसै त्यसै उदासिन्छु

(प्रीतिको फूल, पृष्ठ :५६) ।

x x x x x x x x x

माहलमा सालैजो र भ्याउरे गीत गाउँन छोडे,

रोधीघरमा नाच्ने साँचो प्रीत लाउन छोडे ।

सोल्टासोल्टीले बाटो बिसेकी कुन्नि

वनपाखामा घाँसदाउरा गर्न आउनै छोडे

(प्रीतिको फूल, पृष्ठ :६४) ।

४.५.२ निष्कर्ष

यसरी समग्रमा यस सङ्ग्रहका मुक्तकमध्ये प्रकृति र प्रणय सुलभ भाव भएका मुक्तक अधिक मात्रामा छन् भने न्यून मात्रामा समसामयिक राजनीति, सामाजिक

बेधितिजन्य भाव भएका मुक्तक छन् । भाव र भाषाको प्रायः सन्तुलन भएका मुक्तक भएर पनि बढी युवापनको कारण मुक्तकीय शैलीगत सचेतता पाइदैन । सरल भाषा तथा अभिव्यक्तिको स्पष्टताका कारणले मुक्तक पठनीय छन् । ढकालका मुक्तकमा प्रवृत्तिगत दृष्टिले मुक्तकमा पाइने मूलभूत लक्षण केही मात्रामा देख्न सकिन्छ, भने काव्यात्मक पन पनि बेजोड देखिदैन ।

४.६ लेखनाथ काफ्ले र उनका मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार लेखनाथ काफ्ले २०१५ साल भाद्र १८ गते वालिङ नगरपालिका-७ अर्मादी स्याङ्जामा जन्मिएका हुन् । एस.एल.सी. सम्मको अध्ययन गरेका काफ्ले शिक्षण पेशाबाट अवकाश लिईसकेका छन् । हाल उनी साहित्य लेखन तथा विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थासँग आवद्ध रहेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यका कविता, उपन्यास, निबन्ध, कथा लगायतका विभिन्न विधामा कलम चलाउँदै आएका काफ्लेका थुप्रै कृति तथा विभिन्न पत्रपत्रिकामा लेख रचना प्रकाशन भएका छन् ।

काफ्लेका 'वियाड' (कविता सङ्ग्रह-२०४४), 'सपना' (उपन्यास-२०४६), सङ्घर्ष (कथा सङ्ग्रह-२०६३), 'रामवाण' (गजल सङ्ग्रह-२०६४), 'अचार' फुटकर रचना सङ्ग्रह २०६४), 'मट्याङ्गा' (मुक्तक सङ्ग्रह-२०६८) आदि जस्ता कृति प्रकाशन भएका छन् । यस्तै 'रजस्थल', 'सगुन' साहित्य पत्रिका सम्पादन गरेको अनुभवसमेत उनीसँग छ । काफ्ले स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठान, आँधिखोला साहित्य प्रतिष्ठान, ज्याग्दीखोला साहित्य सङ्गम, अनुपम साहित्यिक प्रतिष्ठान, प्रगतिशील लेखक सङ्घ जस्ता साहित्यिक सङ्घसंस्थामा संलग्न रहेको पाइन्छ ।

काफ्लेले साहित्य क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको कदरस्वरूप तीलाकुमारी साहित्य पुरस्कार, मनबहादुर कृष्णकुमारी ट्रष्ट पुरस्कार प्राप्त गर्नुका साथै विभिन्न सङ्घसंस्थाबाट सम्मानित भएका छन् । मुक्तककार काफ्लेका विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर मुक्तक प्रकाशन भएका छन् । तीन दशक अघिदेखि मुक्तक लेखन यात्रामा क्रियाशील काफ्लेले आफ्नो जीवनका दुःख, सुख, पीडा, भोगाइसँगै माया, प्रेम, समाजको विषमता, देशप्रेम, सामाजिक विकृति, विसङ्गतिप्रतिको व्यङ्ग्यजस्ता विषयवस्तुमा मुक्तक रचना गरेका छन् । साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउँदै आए तापनि प्रस्तुत चर्चा उनका मुक्तक कृतिमा मात्र

केन्द्रित छ । काफ्लेका 'अचार' (२०६४), आंशिक मुक्तक सङ्ग्रह र 'मट्याङ्गा' (२०६०) मुक्तक सङ्ग्रहको चर्चा निम्नानुसार रहेको छ :

४.६.१ 'अचार' (२०६४) कृतिको अध्ययन

मुक्तककार लेखनाथ काफ्लेको 'अचार' २०६४ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । लेखक स्वयम्द्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ९४ पृष्ठमा फैलिएको छ । पद्य लयमा संरचित ३३ वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा छन् । यो कृति आंशिक मुक्तक सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रह मुक्तक अलवा कविता हाइकु र गीतहरू सङ्कलित छन् । यी मुक्तकहरूमा जीवनदर्शन, व्यङ्ग्य, देशप्रेम, सामाजिक बेथिति, अराजकताक्रम भाव संरचित भएका पाइन्छन् । आयामका हिसाबले चतुष्पदीय मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । काफ्लेले यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा देशमा शान्ति अमनचयन हराउँदै गएको प्रति वितृष्णा व्यक्त गर्दै शान्ति र अमनचयनको कामना गरेका छन् । गरीबी दुखी, असह्यप्रति पीडाभाव काफ्ले आफ्ना मुक्तकमा प्रष्ट रूपमा उतारेको पाइन्छ । सभ्य र सुसंस्कृत जीवनयापनको उद्देश्यको साथ काफ्लेले यस कृतिमा अधिक मात्रामा उपदेशात्मक मुक्तक रचना गरेका छन् । देशप्रेम, सभ्य समाजको कल्पना, भावुकप्रेम उपदेश नै काफ्लेका मुक्तकहरूका मुक्तकगत प्रवृत्तिहरू रहेका छन् । यसरी भाव र विचार प्रधान रहेको काफ्लेका मुक्तकहरूमा सरल र सहज भाषा शैलीले गर्दा काफ्लेका मुक्तकहरू बोधगम्य छन् । उदाहरणका लागि

धनभन्दा माया राम्रो

हिंसाभन्दा दया राम्रो

नारी पुरुष दुई जात

सबैभन्दा चरित्र राम्रो (अचार, पृ.८८) ।

x x x x x x x x x

भोक लाग्दा भोजन मीठो

बैसछँदा माया मीठो

अनुभव गर्दै जानु

आफन्तको अर्ति मीठो

(अचार, पृ.९१) ।

समग्रमा काफ्लेको यस आंशिक मुक्तक सङ्ग्रहलाई अध्ययन गर्दा यस कृतिका मुक्तकमा जीवनदर्शन, व्यङ्ग्यात्मक, देशप्रेम जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छ । चतुष्पदीय संरचनाका

मुक्तकमा काफ्लेले देशमा हराउँदै गएको शान्ति, अमनचयन, गरिबी, दुःख, असहाय, पीडाका भाव प्रष्ट रूपमा उतारेको पाइन्छ । यसरी काफ्लेका मुक्तकमा पद्य लयात्मकता, कला पक्षसँगै भाव र विचारको प्रधानताका, सरल र सहज भाषाशैली पाउन सकिन्छ ।

४.६.२ 'मट्याङ्गा' (२०६८) मुक्तक सङ्ग्रहको अध्ययन

मुक्तककार लेखनाथ काफ्लेको 'मट्याङ्गा' (२०६८) सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठान, स्याङ्जाद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ८४ पृष्ठमा फैलिएको छ । पद्य लयमा संरचित २२० वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन् । यो मुक्तकहरूमा नेपाली समसामयिक राजनीति प्रणय सुलभ हर्ष/विष्मात, क्रान्ति चेतना मानवतावादी सोच जीवन दर्शन उपदेशमूलक व्यङ्ग्य, देशप्रेमजन्य भाव संरचित भएका पाइन्छन् । आयामका हिसाबले चतुष्पदीय स्वतन्त्र संस्कृत र रुवाइयात मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् ।

काफ्लेले यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा देशमा शान्ति अमनचयन हराउँदै गएकोप्रति वितृष्णा व्यक्त गर्दै शान्ति र अमनचयनको कामना गरेका छन् । देशमा छाडि रहेको अशान्तिले गर्दा देशको अवस्था कमजोर बनिरहेको छ । हामी हाम्रा कर्तव्यलाई बिसर्नु हुँदैन । अधिकारको पछि मात्र दौडने र कर्तव्य बिसर्ने प्रतिको व्यङ्ग्य पनि मुक्तकमा पाउन सकिन्छ । गरिबी, निरीह, दुःखी र पीडा भाव भल्कने मुक्तकहरू विशेष गरी माया प्रेम स्नेह र उपदेशमूलक रहेका छन् । समुन्नत नेपाली समाजको अपेक्षामा यस सङ्ग्रहका मुक्तक भेटिन्छन् । जीवन आदर्शवान हुनुपर्छ जीवन जीउनका लागि मात्र नभएर केही गर्ने उत्साहका लागि पनि हो । त्यसैले जीवन बाँचेर बाँचे जस्तो हुनुपर्छ भन्ने सन्देश बोकेका मुक्तकले काफ्लेको मुक्तक लेखनलाई दरिलो बनाइदिएको पाइन्छ ।

मुक्तकमा देशमा भएका विभिन्न आन्दोलनहरूले पनि कुनै जनअपेक्षामुखी परिवर्तन ल्याउन नसकेका विचार पनि काफ्लेले व्यक्त गरेका छन् । राष्ट्रिय एकता, सार्वभौम अखण्डता, राष्ट्रिय अस्मिता, जीवनवादी दृष्टि उदारवादीता प्रणयसुलभ भावावेग सभ्य र शिष्ट समाजको कल्पना र भावुक प्रेम नै काफ्लेका मुक्तकगत प्रवृत्तिहरू रहेका छन् । यसरी भाव र विचार प्रचान रहेका काफ्लेका मुक्तकहरूमा सरल र सहज भाषाशैलीले गर्दा काफ्लेका मुक्तकहरू बोधगम्य छन् ।

उदाहरणका लागि :

हात पाखुरा सम्पत्ति हुन् आफैँ गरी खानुपर्छ,
उन्नतिको शिखरमा समाजलाई लानुपर्छ
बाचुञ्जेल जोस, जाँगर, साहसिलो आँट चाहिन्छ,
नदुखाउनु चित्त कसैले एकदिन भरी जानुपर्छ (मट्याङ्गा, पृष्ठ : ६९) ।

४.६.३ निष्कर्ष

समग्रमा भन्दा देशप्रेम सभ्य र शिष्ट समाजको कल्पना भावुकप्रेम उपदेश प्रणयसुलभ, जीवनवादी दृष्टि मानवतावादी सोच, राष्ट्रप्रेम आदि जस्ता मुक्तकगत प्रवृत्ति हुन् । अझ स्पष्ट रूपमा भन्दा समाजवादी यथार्थवाद उन्मुख आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्ति काफ्लेका मुक्तकमा पाइन्छन् ।

४.७ असफल गौतम र उनका मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार असफल गौतम (२०४२) ठुलाडिही-६, स्याङ्जामा जन्मिएका हुन् । नेपाली विषयमा स्नातकोत्तरसम्मको अध्ययन गरेका गौतम पत्रकारिता, सूचनाप्रविधि सेवासँगै साहित्यिक उन्नयनमा क्रियाशील रहँदै आएका छन् । उनले अध्ययन अनुसन्धानसहित गीत, कविता, गजल, निबन्ध, यात्रानिबन्ध, कथा, उपन्यास, नाटक, समालोचना, जापानी छन्दका कविताका क्षेत्रमा कलम चलाउँदै आएका छन् । गौतमका 'पीपलपाते ओठ' (लोकदोहोरी एल्वम-२०६१), 'सङ्घर्षका पाइलाहरू' (सामाजिक उपन्यास-२०६६), 'सिलोक बन्दैछन्' (मुक्तक सङ्ग्रह-२०६७), 'नेपालका भाट जातिको अध्ययन' (इतिहास-२०६९), 'सत्तलमा सिर्जना' (गजल सङ्ग्रह-२०७१) कृति प्रकाशित छन् ।

'सङ्घर्षमा कलम', 'मानवअधिकार आवाज', 'सुनाखरी सन्देश', 'पोखरा विमर्श' लगायतका पत्रिकाको सम्पादन अनुभव पनि उनीसँग छ । यस्तै उनले 'समसामयिक तीजे गीत सङ्ग्रह' (२०६७), 'चिन्तन मनन्' (उद्गार सङ्ग्रह-२०६७), 'बिस्कन' (समालोचना सङ्ग्रह-२०६८), 'दुर्गाबहादुर शाह बाबा : व्यक्तित्व र कृतित्व' (समालोचना-२०६९), 'हाइकु आलेख र अभिलेख' (इतिहास-२०७०), 'यो कस्को हात हो ?' 'सिर्जनाका फूलहरू', 'टुहुराको छोरो टुहुरो', 'विरिमफूल', 'मनको शान्ति', 'शान्तिनारायण श्रेष्ठ : स्रष्टा र सिर्जना', 'जनमुखी आवाज' जस्ता दुई दर्जन बढी कृति तथा पत्रिकाको सम्पादन गरेका छन् । दर्जन बढी साहित्यिक संस्थाको आजीवन सदस्य, सल्लाहकार, प्रतिनिधि, अतिथि सम्पादक,

कार्यकारी सम्पादक रहेर विभिन्न साहित्यिक र सामाजिक कार्य गरिसकेका असफल साहित्य र समाजसेवाका क्षेत्रमा क्रियाशील छन् ।

साथै, असफलले सिर्जनशील साहित्यकार र जेहेन्दार विद्यार्थीको प्रोत्साहनका लागि आमा, बाबु र दाजुको स्मृतिमा छुट्टाछुट्टै तीन अक्षयकोषसमेत स्थापना गरेको पाइन्छ । जसमध्येका दुई अक्षयकोष आफूले अध्ययन गरेको शारदा रमणिय डाँडा प्रा.वि. र घर नजिकैको विद्यालय जनमुखी प्रा.वि.ले सञ्चालन गरेर जेहेन्दार विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति वितरण गर्दै आएका छन् । अर्को अक्षयकोषबाट नेपाली वाङ्मयको क्षेत्रमा क्रियाशील सिर्जनशील स्रष्टालाई सम्मान गर्दै आएका छन् । ५० हजारको अक्षयकोषबाट प्राप्त ब्याजबाट पाँच हजार पाँच सय ५५ सहित हरेक वर्ष एक स्रष्टालाई सम्मान गर्दै आएको पाइन्छ । यसरी असफलले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको कदर स्वरूप चार दर्जन बढी सम्मान पुरस्कारबाट सम्मानित छन् ।

मुक्तककार गौतमका विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर मुक्तकका साथै 'सिलोक बन्दै छन्' (२०६७) मुक्तक सङ्ग्रह प्रकाशित छ । यस्तै उनको प्रस्तुत मुक्तक कृतिसहित फुटकर प्रकाशन भएका ३३० वटा मुक्तकका बारेमा पूर्णबहादुर नेपालीले 'असफल गौतमका मुक्तकको अध्ययन' (२०७२) शीर्षकमा स्नातकोत्तर तहको शोधसमेत गरेका छन् । डेढ दशकदेखि मुक्तक लेखन यात्रामा क्रियाशील गौतम स्याङ्जा जिल्लामा जन्मेर पोखरालाई कर्मथलो बनाउँदै आएका छन् । जीवनका दुःख, सुख, पीडा, भोगाईसँगै माया, प्रेम, समाजको विकृति विसङ्गति, राष्ट्रप्रेम जस्ता विषयवस्तुलाई गौतमले मुक्तक रचनाका विषय बनाएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यका विविध विषयमा कलम चलाउँदै आए पनि प्रस्तुत चर्चा उनका मुक्तक कृतिमा मात्र केन्द्रित छ । जसको चर्चा निम्नानुसार छ :

४.७.१ सिलोक बन्दैछन् (२०६७) मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार असफल गौतमको 'सिलोक बन्दैछन्' २०६७ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । सङ्ग्रह कलम साहित्य समाज, पोखराद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह पृष्ठमा फैलिएको छ । पद्य लयमा संरचित २०४ वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन् । मुक्तकहरूमा नेपाली समसामयिक समाज सरकार माओवादी द्वन्द्व देशप्रेम, विदेशी चलखेल नेताको स्वार्थीपन, नारी व्यथा संविधान निर्माणको समस्या, प्रणयसुलभ भावावेग जन्य भाव संयोजित भएको पाइन्छ ।

आयामका हिसाबले चतुपष्ठी मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । गौतमका यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा जनआन्दोलन दुईको शुरुदेखि संविधान निर्माणमा देखा परेकासम्मका विषयवस्तु संयोजित छन् । गौतमले यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरूमा व्यक्तिगत गुणासादेखि लिएर सामाजिक बेथिति र आफन्तका विश्वास घात जस्ता विषयहरूलाई महत्त्व दिएका छन् । यस सङ्ग्रहका मन पर्देन, सङ्कल्प, दृष्टिकोण, बानी खराब जस्ता शीर्षकका मुक्तकमा घात प्रतिघात जस्ता विषय पाइन्छ । 'भो पारो चढ्छ, सामन्ती, वर्तमान नेता, नेपालको स्थिति' जस्ता शीर्षकका मुक्तकमा समसामयिक नेपाली राजनीतिक विषय प्रगाढ रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यसरी केही मुक्तकमा प्रस्तुति अनुकूलको अर्थ सौन्दर्य पाउन सकिँदैन भने मुक्तककारमा दरिलो काव्य सन्दर्भ निर्मित भई नसकेको पारिस्थिति पनि कतै-कतै पाउन सकिन्छ ।

बाँच्च पाए हुन्छ

अँध्यारो हटाउन लङ्नेसँग ठेगान घाउको हुँदैन,
माउसुली, पुतली बत्तीमा रमाउने लक्ष्य दाउको हुँदैन ।
केवल आह्लादित भएर बाँच्च पाए हुन्छ उनलाई
दुनियाँले जसरी हेरोस् दैनिकी पुरानो भाउको हुँदैन

(सिलोक बन्दै छन् पृ.१) ।

नेपालको स्थिति

गन्ध आयो विदेशी प्रभु खबरदारी भन्नुपर्छ
आफै भाग्य कोर्ने जनता मालिक भन्नुपर्छ
सिर्जनाका यिनै शब्दले सामन्तीका पाता कस्ने
सोच यिनै शब्दलाई तिमिले गोली गन्नुपर्छ (सिलोक बन्दै छन् पृ.१९) ।

सिलोक बन्दैछन्

ढिकी जाँतोसँग खेल्ने कुरा सिलोक बन्दै छन्
तोते बोल्ने बालक ग्रिनेट र बन्दुक भन्दै छन्
सुन्तली र मैया हो राष्ट्रप्रेम र निरोधी अरे
पख्-पख् र ठोक्-ठोक् भन्दै गोली गन्दै छन्

(सिलोक बन्दै छन् पृ.२९) ।

४.७.२ निष्कर्ष

समग्रमा असफल गौतम युवापीडिका मुक्तककार हुन् । तीव्र इच्छा र चाहना बोकेर अधि बढेका गौतम तत्काल सफलता चाहाने मुक्तककार रहेको भाव उनका मुक्तकमार्फत पाउन सकिन्छ । गौतमका मुक्तक भाव र विचारगत रूपले आशा लाग्दा प्रतिभा हुन् भने युवामुखी प्रवृत्तिले गर्दा मुक्तकमा उतारचढाव बढी मात्रामा रहेको देखिन्छ । रुवाइयात, पद्य लयात्मकता, लेखन कला कौशलता, भाषाशैली जस्ता हिसाबले गौतम आशा बोकेका मुक्तककारका रूपमा हेर्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा गौतमका मुक्तकमा कला र भाव पक्ष सबल देखिनुका साथै मुक्तकमा सरल र सहज भाषाशैलीले गर्दा मुक्तकहरू बोधगम्य छन् ।

४.८ चेतन कार्की र उनका मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तककार चेतन कार्की १९९५ कात्तिक २२ गते आरुखर्क-९ स्याङ्जामा जन्मिएका हुन् । औपचारिक रूपमा हिन्दी साहित्यमा स्नातकोत्तर र जीव विज्ञानमा बी.एस्सी. सम्मको शिक्षा हासिल गरेका कार्की २०२५ सालदेखि नेपाली चलचित्रको क्षेत्रमा क्रियाशील छन् । उनी चलचित्र लेखन, निर्देशन, निर्माण, नियन्त्रक र प्राविधिक सल्लाहकारका रूपमा संलग्न हुँदै आएका छन् । कला साहित्य सँगसँगै विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थामा आबद्ध कार्की नेपाली लोक संस्कार र संस्कृतिका ज्ञाता मानिने अग्रज संस्कृतिकर्मी पनि हुन् । नेपाली साहित्यका कविता, उपन्यास, नाटक, गीत आदि क्षेत्रमा कलम चलाउँदै आएका कार्कीका विभिन्न लेख रचना प्रकाशन भएका छन् ।

कार्कीका 'आत्मा बेचेको छैन', 'हनिमून', 'ढलेको गिलास', 'कल्पना टुट चुकी है', 'जून निदाउन थाल्यो', 'साइट, साउन्ड एण्ड पल्स' र 'हत्केलाले सूर्य छेकिँदैन' कृति प्रकाशन भएका छन् । यस्तै गोर्खा छात्र सङ्घ देहरादून छाउनीको पत्रिका 'बिहान', दून समाज नेपालको त्रैमासिक पत्रिकाको सम्पादनसमेत गरेका छन् । कार्की विभिन्न साहित्यिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक संस्थामा सल्लाहकार र प्रमुख संरक्षकको रूपमा संलग्न रहेको पाइन्छ । कार्कीले नेपाली कला, साहित्य, संस्कृति र चलचित्रको क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको कदरस्वरूप विभिन्न सङ्घसंस्थाबाट सम्मानित एवम् पुरस्कृत भएका छन् ।

नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउँदै आए तापनि प्रस्तुत चर्चा उनका मुक्तक कृतिमा मात्र केन्द्रित छ । विगत पाँच दशकदेखि साहित्य सिर्जनामा संलग्न कार्कीले आफ्ना जीवनका दुःख, सुख, पीडा, भोगाइसँगै मायाप्रेम, समाजको विषमता, देशप्रेम,

सामाजिक विकृति, विसङ्गतिप्रतिको भावजन्य विषयवस्तुलाई उनले मुक्तक रचनाका विषय बनाएको पाइन्छ । कार्कीको 'हत्केलाले सधैं भरी सूर्य छेकिँदैन' (२०६८) मुक्तक सङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । प्रस्तुत मुक्तक कृतिको चर्चा निम्नानुसार छ :

४.८.१ हत्केलाले सधैं भरी सूर्य छेकिँदैन

मुक्तककार चेतन कार्कीको 'हत्केलाले सधैं भरी सूर्य छेकिँदैन' २०६८ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो । श्रीमती गंगा कार्कीद्वारा प्रकाशित यो सङ्ग्रह ५६ पृष्ठमा फैलिएको छ । गीति लयमा संरचित १२२ वटा मुक्तक रचना यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन् । यी मुक्तकमा प्रणयसुलभता, समसामयिक राजनीतिक अराजकताप्रतिको असन्तुष्टि सामाजिक विकृति र विसङ्गति, प्रेरणा परक जीवनवादी दृष्टिकोण मानवतावादी चिन्तनजन्य भाव संयोजित भएका पाइन्छन् ।

आयामका हिसाबले चतुष्पदीय मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । कार्कीका यस कृतिमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा केही प्रेमको गहिराइमा पुग्न पाइन्छ भने कही अभाव र अराजकताका पीडा र वेदनाहरूको कारणले जटिलता भइरहेको समाज देख्न पाइन्छ । मुक्तकहरूमा मानवीय स्वार्थीपनको चित्रण पनि मुक्तककारले अत्यन्तै सटीक ढङ्गले गरेका छन् । समसामयिक राजनीतिक विकृति र विसङ्गति माथि व्यङ्ग्य प्रहार पनि यी मुक्तकका विषय बनेका छन् । प्रायः मुक्तकहरूमा प्रणयसुलभ भाव संञ्चित रहेको पाइन्छ भने कही कतै उदात्त मायाप्रेमका दर्दहरू पनि कार्कीका यस सङ्ग्रहका मुक्तकमा भेटिन्छन् । कार्कीका यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरूमा विशेषतः प्रणयकेन्द्रित जीवनवादी दृष्टिकोण पाइन्छ । सरल सहज र सुलभ शब्दावलीको प्रयोग गरी रचित मुक्तकहरूमा संरचनागत सुगठन र कसिलो लय पाउन सकिन्छ । सामाजिक चेतना, भावुकता, राजनीतिक चेतना, प्रणय चेतना जस्ता संवेग र आवेगबाट रचिएका कार्कीका यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरू पढ्ने-पढ्ने लाग्ने खालका छन् भने भाव र भाषाको सन्तुलनले मुक्तकहरू बोधगम्य पनि छन् । उदाहरणका लागि

हत्केलाले सधैंभरि सूर्य छेकिँदैन ।

राष्ट्रघृतीहरूको कीर्ति कथा लेखिँदैन ।

कान खोली सुन हे विदेशी दलाल हो '

सालिक ठलाउँदैमा हाम्रो आस्था मेटिँदैन (पृ. ४१) ॥

४.८.२ निष्कर्ष

समग्रमा कार्कीको यस मुक्तक कृतिलाई अध्ययन गर्दा यस कृतिका मुक्तकमा प्रणयसुलभ हर्ष, विस्मात, जीवनवादी दृष्टिकोण, उद्धात मायाप्रेम जस्ता मुक्तकगत प्रवृत्ति पाइन्छ । कार्कीका मुक्तकमा कसिलो लय पाउनुका साथै सुगठित संरचना पाउन सकिन्छ । सरल सुलभ शब्दावलीको प्रयोगले मुक्तक बोधगम्य र पठनीय छन् । प्रणयकेन्द्रित, जीवनवादी दृष्टिकोण बोकेका मुक्तककारका रूपमा कार्कीलाई पाउनुका साथै प्रेमपरक, राजनीतिक, सामाजिक, प्रेरणापरक भाव संयोजित मुक्तकमा केही मात्रामा व्यङ्ग्य चेतना पनि देख्न सकिन्छ । यसरी समग्र स्याङ्जाली मुक्तकको अध्ययन गर्दा चेतन कार्कीलाई स्याङ्जाली शसक्त मुक्तककारको रूपमा पाउन सकिन्छ ।

४.९ 'मुक्तक यात्रा' (२०६९) मुक्तक कृतिको अध्ययन

मुक्तक मञ्च पोखरामा क्रियाशील मुक्तककारको साभा साहित्यिक संस्था हो । यही मुक्तक मञ्च पोखराद्वारा २०६९ सालमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह हो 'मुक्तक यात्रा' । स्याङ्जाली मुक्तककार परिवर्तनद्वारा सम्पादित यस मुक्तक सङ्ग्रहमा ८५ मुक्तककारका मुक्तकहरू समावेश छन् । यी मध्ये २७ जना स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् ।

यहाँ विभिन्न क्षेत्रका मुक्तककारहरूको सहभागिता हुनाले र प्रस्तुत शोध स्याङ्जाली मुक्तक कृतिको अध्ययनमा मात्र आधारित हुनाले उक्त सङ्ग्रहका अन्य क्षेत्रका स्रष्टा र सिर्जनाका बारेमा यहाँ चर्चा गरिएको छैन । यस सङ्ग्रहमा गद्य, पद्य र रुवाईयात लयमा संरचित मुक्तक रहेका छन् । यी मुक्तकहरूमा समसामयिक नेपाली राजनीतिक घटनाक्रम, प्रणय सुलभजन्य हर्ष/विस्मात, क्रान्ति चेतना, जीवनवादी दृष्टि मानवतावादी चिन्तनजन्य भाव संयोजित भएका पाइन्छन् । आयामका हिसाबले चतुष्पदीय मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । यस सङ्ग्रहमा स्याङ्जाली मुक्तककार नारायण मरासिनी, डोलराज अर्याल, सुमन लम्साल, सुरज गैरे, सञ्जय काफ्ले, शिवराज रेग्मी, शिव पँलास, विना शर्मा, लोकहरि पाण्डे, रुद्र सन्देश मगर, लेखनाथ काफ्ले, लक्ष्मी काफ्ले, रामचन्द्र पौडेल, राजन रानाभाट, युवराज सुवेदी, मुक्तिराम रेग्मी, मिलन समीर, भुवन क्षेत्री, बादल घिमिरे, मनरूपा सुवेदी, टीकाराम रेग्मी, जीवन पौडेल, चेतन कार्की, जमुना आरसी कमल पौडेल, परिवर्तन आदिका मुक्तकहरू प्रकाशित भएका छन् । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकमा नेपालमा दोस्रो

जनआन्दोलनपछि, आएको राजनीतिक परिवर्तनले समाजमा बढेको विकृति विसङ्गतिले निम्त्याएको अराजक परिवर्तनले जनतामा ल्याएको निराशा, युवापीढिमा देखिएको प्रणयसुलभता, जीवनवादी दृष्टि जस्ता भाव यस सङ्ग्रहका मुक्तकमा पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका अधिक मुक्तकमा प्रणयसुलभ भाव रहेको छ भने अल्प सङ्ख्यामा अन्य विषयगत भाव पाइन्छन् । उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकलाई हेर्न सकिन्छ ।

भक्तहरूसँग ईश्वर नै पराजित भएपछि कसको के लाग्छ र ?

सरकार नै अपरधीहरूमा आश्रित भएपछि कसको के लाग्छ र ?

यी नेताहरू कहिल्यै सुध्रिदैन् मैले भनेकै त थिएँ

एक्लो बृहस्पती भुटे प्रमाणित भएपछि कसको के लाग्छ र ?

(समीर, २०६९ : ९९) ।

सिमाना छेक्छु भन्थ्यौ देखें आज

गाउँमा पाइलो टेक्छु भन्थ्यौ देखें आज

रित्ता सपनाहरू मात्रै बाँडिरह्यौ आखिर

समयमै संविधान लेक्छु भन्थ्यौ देखें आज (मगर, २०६९ : ११०) ।

तिम्रो नजरको नजरको कुरै नगरौं

गुलाबी-गुलाबी अधरको कुरै नगरौं

अङ्ग-अङ्गमा जवानीको लाली चढेपछि

मनमा खेल्ने रहरको कुरै नगरौं (काफ्ले, २०६९ : ११४) ।

देखेपछि घाउ पक्कै केही हुन्छ

अरे हिम्मत जुटाऊ पक्कै केही हुन्छ

तिमी रोएको त यहाँ कसैले सुन्दैन

बरु बन्दुक उठाऊ पक्कै केही हुन्छ (लम्साल, २०६९ : १३९) ।

समग्रमा यस मुक्तक सङ्ग्रहमा स्याङ्जाली युवा मुक्तककारहरूका प्रणयसुलभ राजनीतिक विकृति विसङ्गति जीवनवादी चिन्तन, क्रान्ति चेतना, मानवतावादी स्वरहरू पाइन्छन् । सरल, सुलभ र सहज शब्दावलीको प्रयोग गरी रचित मुक्तकहरूमा संरचनागत सुगठित र कसिलो लयसँगै अभिव्यक्तिगत स्पष्टता रहेका मुक्तकहरू बोधगम्य रहेका छन् ।

४.१० 'समकालीन नेपाली मुक्तक' (२०६९) कृतिको अध्ययन

'समकालीन नेपाली मुक्तक' स्याङ्जाली मुक्तककार बादल घिमिरेद्वारा सम्पादित मुक्तक सङ्ग्रह हो । डिङ्कुरा पब्लिकेसन काठमाडौँद्वारा २०६९ सालमा प्रकाशित यस सङ्ग्रहमा १ सय ३७ जना नेपाली मुक्तककारका मुक्तक समावेश छन् । जम्मा २ सय ४० पृष्ठमा फैलिएको यस सङ्ग्रहमा ९ जना स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तक समावेश छन् । यस सङ्ग्रहमा विभिन्न क्षेत्रका मुक्तककारको सहभागिता हुनाले र प्रस्तुत शोध स्याङ्जाली मुक्तक कृतिको अध्ययनमा सीमित हुनाले उक्त सङ्ग्रहका अन्य क्षेत्रका स्रष्टा र सिर्जनाका बारेमा यहाँ चर्चा गरिएको छैन ।

यस सङ्ग्रहमा गद्य, पद्य र स्वाइयात लयमा संरचित मुक्तक रहेका छन् । यी मुक्तकहरूमा समसामयिक नेपाली राजनीति, सामाजिक बेथिति, प्रकृति, संस्कृति, मायाप्रेमजन्य हर्ष, विस्मय, जीवनवादी दृष्टि मानवतावादी चिन्तन जस्ता भाव संयोजित भएको पाइन्छ । आयामका हिसाबले द्विपदी, चतुष्पदी मुक्तक यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् ।

यस सङ्ग्रहमा स्याङ्जाली मुक्तककार बादल घिमिरे, सौगात आशक, श्यामप्रसाद न्यौपाने, शिव पलाँस, नारायण मरासिनी, जय गौडेल, डा. घनश्याम न्यौपाने परिश्रमी, असफल गौतम, चेतन कार्कीलगायतका तीन-तीन मुक्तक प्रकाशित छन् । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तक रचनामा युवा पीढिमा चासोको विषय प्रणय सुलभजन्य भाव अधिक प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस्तै राजनीति, सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक जस्ता विषयवस्तु न्यून मात्रामा प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

उदाहरणका लागि निम्न मुक्तकलाई हेर्न सकिन्छ ।

तिमी मेरो छातिको बाटो भएर कयौँ पहाड चढ्न सक्छ्यौ

तिमी मेरो शरीरलाई पुल बनाएर कयौँ नदी तर्न सक्छ्यौ

अब मेरो मायामा तिम्रो लागि कुनै सम्झौता हुने छैन

तिमी मेरो मुटुभित्र एकोहारो मायाको राज गर्न सक्छ्यौ

(पृ.१८३) ।

यस सङ्ग्रहका स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तकमा प्रणय सुलभ, राजनीतिक विकृति, विसङ्गतिप्रती व्यङ्ग्य, जीवनवादी चिन्तन, क्रान्ति चेतनाका स्वरहरू पाइन्छन् । सरल, सुलभ र सहज शब्दावलीको प्रयोग गरी रचित मुक्तकमा संरचनागत सुगठन कसिलो लय, अभिव्यक्तिगत स्पष्टता रहेकाले मुक्तक माझिएका र बोधगम्य रहेका छन् ।

४.११ 'समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक' (२०७०) कृतिको अध्ययन

स्याङ्जा जिल्लाको दक्षिणी भू-भागमा रहेको पकवादी गा.वि.स.मा साधनारत युवाहरूको सक्रियतामा २०६७ सालमा गठन गरिएको साहित्यिक संस्थाको रूपमा गजल सङ्गम पकवादी रहेको छ । संस्था गठन लगत्तै 'गजलका थुङ्गाहरू' २०६८ प्रकाशन गरी समकालीन स्याङ्जाली गजलकारका गजल प्रकाशित गर्न सङ्गम लागेको पाइन्छ । स्याङ्जा जिल्लामा जन्मी देशका विभिन्न क्षेत्रमा रहेर साहित्य साधनामा लागेका सर्जकका रचनालाई प्रकाशन गरी स्याङ्जाली सर्जकलाई लेखन कार्यमा थप उत्साह प्रदान गर्ने काम गजल सङ्गम पकवादीले गरेको छ ।

यसै सन्दर्भमा उक्त संस्थामार्फत 'समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक' २०७० प्रकाशन भएको छ । युवा सर्जक मुक्तिप्रसाद भण्डारीद्वारा सम्पादित यो मुक्तक सङ्ग्रहमा स्याङ्जा जिल्लामा जन्मेर देशका विभिन्न स्थानमा बसोबास गर्दै आएका सर्जकहरूका मुक्तकलाई स्थान दिइएको छ । जम्मा १२८ पृष्ठमा फैलिएको यस सङ्ग्रहमा नेपाली साहित्यका विशिष्ट व्यक्तिदेखि स्थानीय स्तरसम्मका साहित्यिक स्रष्टाका शुभकामना मन्तव्यका साथै समीक्षात्मक टिप्पणीहरू पनि समेटिएका छन् । राष्ट्रकवि माधव प्रसाद घिमिरे, रेडियो नेपाल काठमाडौंका रमेश पौडेल, नेपाल मुक्तक प्रतिष्ठानका अध्यक्ष रामकाजी कोनेसहित अन्य स्रष्टाका पनि टिप्पणी समाविष्ट छन् । उक्त सङ्ग्रहमा स्याङ्जाली ७९ सर्जकका तीन तीन मुक्तक गरी २३७ मुक्तक समावेश छन् । सङ्ग्रहमा रहेका सम्पूर्ण मुक्तकहरू स्वाइयात संरचनाका छन् । मुक्तकका विषयमा समकालीन समाज र रजनीतिक समस्याहरू, युवा सुलभता, भावुक प्रेमको अधिकता, जीवन चिन्तनको अधिकता पाइन्छ । कतिपयको स्वरमा विद्रोहको रङ्को र कतिपय निराशा, कुन्ठाको भाव पनि पाइन्छ । यस्तै केहीमा शान्ति र स्थायित्वको कामनासहितको जीवनवादी स्वर पनि प्रकट भएको देखिन्छ । पुरानो स्थापित पुस्ता, समकालीन स्थापित पुस्ता र भर्खरै प्रवेश गर्दो पुस्ता सबैलाई वर्णानुक्रममा प्रस्तुत गरिएको सङ्ग्रहले विविधताको अनुभूति प्रदान गरेको छ । भर्खर प्रवेश हुँदा पुस्ताका केहीमा राम्रा सम्भावना पनि देखिन्छन् तर धेरैमा अल्लारे रहर नै देखिएको छ । उनीहरू धेरै जसो मायाप्रेमका कुरा कहनमै व्यस्त छन् । स्थापित हुँदो अधिल्लो पुस्तामा नयाँ नेपाल देखेर उत्साहभन्दा निराशाको भाव बढ्दै गएको छ । जनआन्दोलनमा विद्रोहको राँको लिनेप्रति कुभावना राखेलाई होसियार भन्दै चुनौती दिने र नेतृत्वलाई लोकतन्त्रभन्दा तल सम्भौता

नगर्न दबाब सिर्जना गर्दै सडकमा उत्रिएर ल्याइएको परिवर्तनपछि पनि नेतृत्वको पुरानै चाला देखेर शिथिल बन्दै गएको भाव पनि यस सङ्ग्रहका मुक्तकमा पाइन्छ । जस्तै:

म के यो फगत सोचिरहेछु,
जीवन र जगत सोचिरहेछु
गरीबको भुपडी खोस्न साहूरू
कति आवश्यक छ दस्तखत सोचिरहेछु

(ऋतु अधिकारी, समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक, पृ. ४३) ।

शरीर गलेको पत्तै भएन
समय बदलेको पत्तै भएन
यसरी हराएछु तिमीमा
उमेर ढलेको पत्तै भएन

(जय गौडेल, समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक, पृ. ५७) ।

गणतन्त्र आयो भन्छन् छैन आभास भा'को
गरीब दुःखी जनताले शिक्षा लिन पा'को
नेपाल र नेपालीलाई यस्तै बेहाल पारी
सत्ताधारी नेता देख्दछु विदेशतिर गा'को

(प्रकाश न्यौपाने, समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक, पृ. ८०) ।

यस कृतिका मुक्तकलाई समग्रमा नियाल्दा मायाप्रेम र प्रणयसुलभजन्य स्वर भएका मुक्तकहरू अधिक मात्रमा पाइन्छन् । यस्तै अनु बराल, ऋतु अधिकारीका मुक्तकमा गरिबीका पीडा भाव गुञ्जिएका छन् । यस्तै गायत्री लम्साल, डोलराज अर्याल, वनवासी र लेखनाथका मुक्तकमा व्यङ्ग्य चेतना पाइन्छ । चेतन कार्की, कपिल अज्ञात, असफल गौतम, जीवनपानी, लोकहरि पाण्डे, नारायण ज्ञवाली, सुकुम शर्मा आदिका मुक्तकमा जीवनवादी दृष्टिकोण पाइन्छ । ऋषिराम पाण्डे, चन्द्रकला भण्डारीका मुक्तकमा प्रकृतिप्रेमी स्वर पाइन्छन् । समसामयिक नेपाली राजनीति र त्यसले ल्याएको विकृति र विसङ्गतिजन्य भाव समेटिएका मुक्तक सिर्जना गर्ने मुक्तककारमा दुर्गाबहादुर शाह बाबा, नारायण मरासिनी, महानन्द ढकाल, रविन के.सी., नारायण काफ्ले, श्यामप्रसाद न्यौपाने, कमल पौडेल अथक, गोपीकृष्ण

रेग्मी, गिरिजा गैरे आदि रहेका छन् । यस्तै देशप्रेमी स्वर भएका मुक्तक रचना गर्ने मुक्तककारमा तिलक पौडेल, सञ्जय काफ्ले, शम्भू अर्याल आदि पर्दछन् ।

४.१२ निष्कर्ष

यसरी यस मुक्तक सङ्ग्रहमा समाज र समकालीन समस्याप्रतिको बढ्दो चासो र चिन्तालाई व्यक्त गरेर लेखिएका मुक्तक समावेश रहेको पाइन्छ । मुक्तकमा पछिल्लो समय प्रचलनमा रहेको रुवाई शैलीलाई नै मुक्तकको पर्याय तुल्याउने प्रयत्न भएको पाइन्छ । युवा कौशलमा रहेको अधिक मायाप्रेम, जीवन दर्शन नवमुक्तककारको बढ्दो सङ्ख्यात्मक उपस्थिति र शिल्पको कलात्मकताप्रतिको कम चासो यस सङ्ग्रहका मुक्तकमा देखिन्छन् ।

४.१३ स्याङ्जाली मुक्तकका प्रतिनिधिमूलक प्रवृत्ति

स्याङ्जा जिल्लामा मुक्तक लेखनको लामो परम्परा देखिए तापनि कृति प्रकाशनका दृष्टिले त्यति लामो परम्परा पाइँदैन । २०४८ सालमा सुकुम शर्माको 'अमिला अणु' सँगै मुक्तक कृति प्रकाशन भएको पाइन्छ । यही मुक्तक कृति प्रकाशनबाट अघि बढेको स्याङ्जाली मुक्तक कृति प्रकाशन आजका दिनसम्म आइपुग्दा दुई दर्जन जति मुक्तक कृति देखा परेका छन् । यिनै मुक्तक सङ्ग्रहका प्रतिनिधिमूलक प्रवृत्तिको निरूपण क्रमशः तल गरिएको छ । समग्रमा स्याङ्जाका मुक्तक कृतिहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्दा स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तकमा भाव निम्नानुसारका प्रवृत्तिहरू पाइएको छ :

- क) आलोचनात्मक यथार्थवाद
- ख) प्रगतिवादी/समाजवादी यथार्थवाद
- ग) अस्तित्व तथा विसङ्गतिवाद
- घ) द्वन्द्वकालीन पीडा
- ङ) शान्तिको अपेक्षा
- च) मानवतावाद
- छ) देशप्रेम
- ज) शृङ्गारिकता/मायाप्रेम
- झ) जीवन चिन्तन
- ञ) शिल्पगत प्रवृत्ति

यसरी मुक्तकमा लयगत ढाँचा हेर्दा स्याङ्जाली मुक्तकमा संस्कृत परम्पराबाट आएको चतुष्पदी शास्त्रीय लयको उपयोग सुकुम शर्मा, श्यामप्रसाद न्यौपाने, नारायण मरासिनीहरूले गरेका छन् भने लोक लयको प्रयोग देवीप्रसाद ढकाल, चेतन कार्की, लेखननाथ काफ्ले, देवीप्रसाद वनवासीले गरेका छन् । त्यस्तै गद्य र रुवाइ लयको प्रयोग अरु सबै जसो मुक्तककारले गरेका छन् । रुवाइको प्रयोग अत्याधिक रहेको छ । यस लयको मात्रै प्रयोग गरेर संयुक्त सङ्ग्रह समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक प्रकाशन गरिएको छ । एकल र संयुक्त सङ्ग्रहमा प्रायःजसो सबै लयका मुक्तक रचना समावेश छन् । त्यसो त रुवाइ पनि त्यसको शास्त्रीय लय बहरमा लेख्ने काम यहाँ भएको छैन । मात्र बबसबको ढाँचा निर्वाह गरिएको देखिन्छ । अर्थात् तेस्रो हरफमा बाहेक अरुमा तुकबन्दी र अन्त्यानुप्रास मिलाउने काम मात्रै भएको छ ।

स्वरगत प्रवृत्तिलाई कलात्मक शिल्प संश्लेषण सहित अभिव्यक्त गर्ने काममा भने स्याङ्जाली थोरै मुक्तककार मात्र सफल देखिएका छन् । यस्ता मुक्तककारमा सुकुम शर्मा, श्यामप्रसाद न्यौपाने, नारायण मरासिनी, चेतन कार्की, देवीप्रसाद वनवासीमा यो प्रबल रूपमा पाइन्छ । यस्तै अन्य मुक्तककारमा भने स्वरगत प्रवृत्ति प्रबल रूपमा पाउन सकिँदैन । यसरी स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तकहरूमा डा.सुकुम शर्मा, श्यामप्रसाद न्यौपानेबाट र नारायण मरासिनी, वनवासीबाट गद्य र चतुष्पदीय स्वाइ ढाँचाको लय प्रयोग भई सकेको थियो भने चेतन कार्की, लेखनाथ काफ्लेका मुक्तकमा लोकलयको प्रयोग भएको थियो । यिनै चार शास्त्रीय, लोक, गद्य र रुवाइ लयको प्रयोग यहाँका मुक्तकमा देखिएको छ ।

स्याङ्जाली मुक्तकको प्रारम्भकालमा प्रबल शिल्पगत कलात्मकता नपाइए पनि बिस्तारै बिस्तारै स्तरीय कलात्मक शिल्पको प्रयोग पाइन्छ । त्यसको विकास स्याङ्जाली मुक्तककारहरूमा आशा लाग्दो देखिन्छ । यसले गर्दा स्याङ्जाली मुक्तक लेखनका स्वरगत प्रवृत्ति त्यति सबल र सशक्त नभए तापनि सुधारोन्मुख देखिन्छ । फुटकर रूपमा सयौं मुक्तककारका मुक्तक प्रकाशन भए तापनि कृतिगत रूपमा सीमित मुक्तककार देखिएको स्याङ्जाली मुक्तक लेखनमा थोरै कृतिकार मात्रै स्वरगत रूपमा उल्लेखनीय देखिएका छन् । यही कटु वास्तविकता नै अहिलेसम्मको स्याङ्जाली मुक्तक लेखनको यथार्थता हो ।

क. आलोचनात्मक यथार्थवाद

स्याङ्जाली मुक्तकको सबैभन्दा बढी टड्कारो स्वर आलोचनात्मक यथार्थवाद देखिएको छ । सभ्य समाजमा नहुनुपर्ने सबै जसो कार्यकलापको यस्ता मुक्तकमा प्रखर

ढङ्गमा आलोचना गरिएको पाइन्छ । यस क्रममा स्याङ्जाली मुक्तकमा राजनेताको कुकर्मप्रति व्यङ्ग्य र आक्रोश, राज्यको अव्यवस्था वा अराजकताप्रति आलोचना, चाकडी, चाप्लुसी खोज्ने नेतृत्वको आलोचना, समाजका जनसामान्यप्रति प्रकट गरिएको अमानवीयताप्रतिको आक्रोश, निरङ्कुश राजतन्त्रप्रतिको विद्रोहको स्वर जस्ता कुरा प्रकट भएका छन् । आलोचनाको केन्द्र बढी राजनेता र परम्परित राज्य व्यवस्था वा कुशासन बनेको छ । आलोचना क्रमशः स्वरतर्फ तन्किएको पनि पाइन्छ । समाज र राजनीतिका कुरूपतालाई आलोचना गर्ने क्रममा राज्य व्यवस्थाले विकास गरेको चाकडी, चाप्लुसीको जगजगीलाई देवीप्रसाद वनवासी, श्यामप्रसाद न्यौपाने, लेखनाथ काफ्लेले आफ्ना मुक्तक सङ्ग्रहका धेरैजसो मुक्तकमा व्यङ्ग्य गरेका छन् । जस्तै :

हरेक व्यक्ति स्वेच्छाचारी भएपछि के गर्नु
मानिस सर्प भैं विषधारी भएपछि के गर्नु
समाजका विसङ्गति खोजेर बाहिर ल्याउने
पत्रकारहरू नै भ्रष्टचारी भएपछि के गर्नु (न्यौपाने, २०६६ : ४९)

ख. प्रगतिवादी, समाजवादी यथार्थवाद

कार्लमाक्सको दृष्टिकोण अनुसार साहित्य सिर्जना गर्नेहरूलाई यस प्रकृतिका सर्जकका रूपमा लिइन्छ । त्यसरी हेर्दा धेरै प्रगतिवादी स्रष्टामा प्रशस्त परिसिमा फैलिने स्थिति छ । तापनि यहाँ मुक्तकीय स्वरमा मार्क्सवादी दृष्टिकोण पाइनेलाई यसमा राखिएको छ । यसरी व्यक्ति आचरणलाई नहेरी कृतिगत तथ्यलाई मात्रै हेरिएको छ । यस दृष्टिले हेर्दा स्याङ्जाली मुक्तकमा सुकुम शर्मा, नारायण मरासिनी, असफल गौतम आदिका मुक्तक सङ्ग्रहका धेरैजसो मुक्तकमा यी प्रवृत्ति पाइन्छन् । जस्तै एक उदाहरण:

पाखुरी भित्र लुकेको श्रम धनको टिकिया,
आजको मर्म मान्छेले वाल्यो श्रमको डिविया
छ मीठो श्रम जिन्दगी रस धर्तीको बाटोमा
श्रमको प्रित बाँडेको मान्छे बाँच्दछ माटोमा (शर्मा, २०५७ : १४) ।

ग. अस्तित्व तथा विसङ्गतिवाद

प्रथम तथा दोस्रो विश्वयुद्धको ठूलो जन र धनको संहारले ल्याएको मान्छेको आस्था घटनासँग सम्बद्ध यस चिन्तनलाई नित्से, किर्केगार्ड, सार्त्र आदिको सहयोगले वादका रूपमा विकसित गरिएको छ । विसङ्गति बोधत्तर जीवन अस्तित्ववाद रहेको हुँदा अस्तित्ववादसँग विसङ्गतिवाद पनि गाँसिएर आउँदछ । यो प्रगतिवादभन्दा कतिपय अर्थमा एकदमै विपरीत पनि छ । यसले वर्तमान समयमा मान्छेको जीवन अर्थहीन, मूल्यहीन, विवश, निरूपाय र विरानोपनले ग्रस्त बन्दै गएपनि मान्छे त्यही विसङ्गतिबोध गरेरै बाँचिरहेको र त्यही बचाइमै भए पनि उसले आफ्नो अस्तित्वको अनुभव गरेर बाँचेको कुरा प्रस्तुत गर्दछ (पौडेल, ७७) । कतिपय स्याङ्जाली मुक्तकमा यो भाव पनि राम्रोसँग प्रकट भएको पाइन्छ । विशेषत आधुनिक नेपाली कवितामा प्रयोगवादी लेखनको थालनीसँगै अस्तित्व तथा विसङ्गतिवादी जीवन दृष्टिले प्रवेश पाएको देखिन्छ ।

कविताको लघुतम रूपमा पनि यस्तै प्रयोगवादी कविले यस दृष्टिकोणको बढी प्रयोग गरेको भेटिन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा स्याङ्जाली मुक्तकमा नारायण मरासिनी, श्यामप्रसाद न्यौपाने, असफल गौतम, लेखनाथ काफ्ले, देवीप्रसाद वनवासी आदिका मुक्तक सङ्ग्रहका कतिपय मुक्तकमा यो प्रवृत्ति पाइन्छ ।

जस्तै उदाहरणका लागि एक मुक्तक हेरौं,

घरमा खानेकुरा केही छैन, बाहिर शान दिएका छन्

माननीय व्यक्ति होइनन् तैपनि सम्मान लिएका छन्

यिनै मेरा मर्दापर्दाका छिमेकीहरू हुन् जो

स्वास्तीका गहना बेचेर चार पाथी जाँड पिएका छन्

(मरासिनी, २०५१ : २४) ।

घ. द्वन्द्वकालीन पीडा

देशमा विभिन्न समयमा भएका राजनीतिक घटनाक्रमले निम्त्याएको द्वन्द्वको प्रभाव साहित्यिक कृतिहरूमा पाउन सकिन्छ । त्यस्तैमध्ये स्याङ्जाली मुक्तक विशेषतः २०४६ सालपछि लेखिएका छन् । यिनमा तत्कालीन द्वन्द्वको त्रासद परिवेश पनि उत्तिकै मुखारित देखिन्छ । सबैजसो तत्कालीन मुक्तककारले यस प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गरे पनि श्यामप्रसाद न्यौपाने, देवीप्रसाद वनवासी, नारायण मरासिनी, सुकुम शर्मा जस्ता मुक्तककारले अझ बढी

महत्त्व दिएर प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यी मुक्तककारका मुक्तक सङ्ग्रहका कतिपय मुक्तकमा यो प्रवृत्ति पाइन्छ ।

जस्तै उदाहरणका लागि एक मुक्तक हेरौं,

नेपाली 'जनता' होलान् भन्ने त कति पनि थिएन आस मलाई ।
तर धेरै 'जन्तु' होलान् भन्ने रत्ती पनि थिएन विश्वास मलाई
अगुवा भनाउँदा भ्रष्ट, दलाल र बेइमान हेरी हताश हुन्छु
नेपाली रही मर्न नपाउने हो की भन्ने छ ठूलो त्रास मलाई

(कार्की, २०६८ :३३) ।

ड. शान्तिको अपेक्षा

देश भित्रका विभिन्न द्वन्द्वकालीन सन्त्रास र अन्तर्राष्ट्रिय तहका विभिन्न आतङ्कवादी समूहका सन्त्रासयुक्त गतिविधि अनि राष्ट्र, राष्ट्रबीचको भौतिक तथा शीत युद्धले आतङ्कित परिस्थितिबाट मुक्तिको कामना पनि स्याङ्जाली मुक्तककारहरूका मुक्तकमा प्रकट भएको पाइन्छ । विशेषतः देशभित्रकै सन्त्रासबाट विमुक्तिको अपेक्षा धेरैजसो मुक्तकहरूमा रहेको छ । यस दृष्टिले हेर्दा स्याङ्जाली मुक्तककारमा सुकुम शर्मा, श्यामप्रसाद न्यौपाने, असफल गौतम, लेखनाथ काफ्ले, देवीप्रसाद वनवासी, चेतन कार्की जस्ता मुक्तककारले आफ्ना सङ्ग्रहका कतिपय मुक्तकमा यो प्रवृत्ति भित्र्याएको पाइन्छ । जस्तै उदाहरणका लागि एक मुक्तक हेरौं,

जनताको आँसु पुछ्ने को छ यहाँ
हाम्रो पीर मर्कासँग जुध्ने को छ यहाँ
सान्त्वनाको भारी मात्रै गने एक आना होइन
जनता जनार्दन भनी पुज्ने को छ यहाँ (न्यौपाने, २०६२ : २५) ।

च. मानवतावाद

द्वन्द्व र सन्त्रासबाट मानव जीवन मुक्त हुनुपर्दछ र मानिस शान्तिसँग बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने अभिप्राय भित्र पनि मानवतावाद अन्तरनिहित छ । त्यसबाहेक जन सामान्यको दयनीय स्थिति निरूपण गरेर उनीहरूको बाँच्न पाउने हक समाज र राष्ट्रले संरक्षित गर्नुपर्ने मानवतावादी सोच वा विपन्न र सङ्कटग्रस्त मानवप्रतिको सहानुभूतिका स्वरहरू पनि स्याङ्जाली मुक्तकहरूमा देखिन्छन् । यस दृष्टिले हेर्दा लेखनाथ काफ्ले, असफल

गौतम, श्यामप्रसाद न्यौपाने, चेतन कार्की जस्ता मुक्तककारले आफ्ना मुक्तक सङ्ग्रहका कतिपय मुक्तकमा यो प्रवृत्ति भित्र्याएको पाइन्छ ।

जस्तै उदाहरणका लागि एक मुक्तक हेरौं,

शहर-गाउँ सबै ठाउँ प्रलय आए जस्तो

हो-हल्ला मुर्दा शान्ति कुन्नि कस्तो कस्तो

तन्त्रको जंगलमा यन्त्र भैं मान्छे

जीवन पाउन गाह्रो, मृत्यु भने सस्तो (कार्की, २०६८ : ३०) ।

छ. देशप्रेम

आमा र जन्मभूमि स्वर्गभन्दा पनि महान् हुन्छन् भनिन्छ । सोही भाव अनुरूप आफ्नो मातृभूमिप्रतिको गहिरो आस्थाभाव वा देशप्रेमको भाव पनि स्याङ्जाली मुक्तकमा प्रशस्त प्रकट भएको पाइन्छ । यस्तो अभिव्यक्ति कतै प्रत्यक्ष छ भने कतै देशको दुखद् अवस्था देखाएर त्यसमा सुधारको अपेक्षा गरी अप्रत्यक्ष रूपमा प्रकट गरिएको छ । यस दृष्टिले हेर्दा स्याङ्जाली मुक्तकमा देवीप्रसाद वनवासी, असफल गौतम, देवीप्रसाद ढकाल, लेखनाथ काफ्ले, नारायण मरासिनी, चेतन कार्की आदिका मुक्तक सङ्ग्रहका कतिपय मुक्तकमा यो प्रवृत्ति पाइन्छ ।

जस्तै उदाहरणका लागि एक मुक्तक हेरौं,

देशलाई पीर परेको बेला

बुद्धका आँसु झरेको बेला

यहाँ को नरोई बस्न सक्छ र ?

कुर्लदै डाँफे मरेको बेला

(ढकाल, २०६३ : ५८) ।

ज. राम्रो संविधानको अपेक्षा

नेपालमा जनआन्दोलन २ को सफलतापछि संविधान सभाको चुनाव भएका छन् । त्यसैले देशको समुन्नत भविष्य निर्माण गर्ने खालको, विपन्न, असक्त र सीमान्तकृत जनसमुदायको उत्थानलाई प्राथमिकता दिने खालको संविधानको अपेक्षा यतिखेरका कतिपय स्याङ्जाली मुक्तककारले गरेको पाइन्छ । यस्ता प्रवृत्तिका मुक्तक रचना गर्ने स्याङ्जाली

मुक्तककारहरूमा श्यामप्रसाद न्यौपाने, असफल गौतम, देवीप्रसाद वनवासी, लेखनाथ काफ्ले आदिका मुक्तकमा यस्तो प्रवृत्ति पाइन्छ ।

जस्तै उदाहरणका लागि एक मुक्तक हेरौं,

जनताले चाहे जस्तो संविधान आउनुपर्छ

हिमाल, पहाड, मधेशको भाका गाउनुपर्छ

जाति, वर्ण, धर्म लिङ्ग सम्झी फूलको थुङ्गा

जहाँ जस्तो भए पनि अब कसी लाउनुपर्छ (गौतम, २०६७ : २५) ।

भ. शृङ्गारिकता, मायाप्रेम

युवा युवतीका एक अर्काबीचका आकर्षण, त्यसमा आरोह अवरोक वा मिलन विछोडका स्थिति जस्ता कुराहरू प्रस्तुत गरिएका रचनाहरूलाई शृङ्गार भाव भएका वा शृङ्गारिक प्रवृत्तिका रचना भनिन्छ । गीत गजलमा यो प्रवृत्ति बढी पाइन्छ । फारसी भाषाको रुवाइमा बढी प्रणयसुलभता पाइन्छ । स्याङ्जाली मुक्तककार श्यामप्रसाद न्यौपाने, लेखनाथ काफ्ले, देवीप्रसाद ढकाल, चेतन कार्की, डा. सुकुम शर्मा, जय गौडेल आदिका मुक्तकमा यो प्रवृत्तिको प्रबलता पाइन्छ ।

जस्तै उदाहरणका लागि हेरौं केही मुक्तक,

शरीर गलेको पत्तै भएन

समय बदलेको पत्तै भएन

यसरी हराएछु तिमीमा

उमेर ढल्केको पत्तै भएन (गौडेल, २०७० : ५७) ।

आँखामा आफ्नु लुकाई त हेर

मायाको बत्ती जलाई त हेर

म छु तिम्रै मुटुको ढुकढुकी भित्र

नजर एकपल्ट भुकाई त हेर (कार्की, २०६८ : ३) ।

ब. जीवन चिन्तन

कतिपय साहित्यिक रचनामा विचार पक्ष प्रबल बनेर पनि आएको पाइन्छ । स्याङ्जाली सीमित मुक्तकमा यस्तो प्रवृत्ति पनि भनिन्छ । विशेषतः चेतन कार्की, श्यामप्रसाद न्यौपाने, डा. सुकुम शर्मा, नारायण मरासिनी, असफल गौतम आदिका मुक्तकहरूमा यो प्रवृत्ति पाइन्छ । यी बाहेक आधुनिक फेसनप्रतिको व्यङ्ग्य, आशावादी जीवनदृष्टि र सकारात्मक परिवर्तनको अपेक्षा, प्रकृतिप्रेम जस्ता केही अन्य प्रवृत्ति वा सन्दर्भ पनि स्याङ्जाली मुक्तकमा पाइन्छन् । स्याङ्जाली मुक्तकका मुख्य प्रवृत्तिहरू माथि चर्चा गरिएका नै हुन् । यी प्रवृत्ति मूलतः स्वरकेन्द्र रहेका छन् । संरचना र शिल्पगत प्रवृत्तिलाई केलाउँदा स्याङ्जाली मुक्तकमा निम्न स्थिति देखा पर्दछन् ।

जस्तै उदाहरणका लागि एक मुक्तक हेरौं,

घामले मात्र पोल्छ भन्नु ठीक हैन

आगोले नि पोल्छ कलाई थाहा छैन ?

कैल्हेकाँही पूर्णको जूनले नि पोल्छ

सबैभन्दा नुन र गुनले हो कि हैन ? (कार्की, २०६८ : २९) ।

४.१४ स्याङ्जाली मुक्तक कृतिको शिल्पगत प्रवृत्ति

मुक्तककारले आन्तरिक तहमा निर्माण गरेको विचार र चिन्तनलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यञ्जना गर्ने तरिकालाई शिल्प विधान भनिन्छ (पौडेल, २०६८ : १०१) । वास्तवमा शिल्प विधानले लेखकको निजत्व झल्काउँदै अभिव्यक्तिलाई चिनाउँछ । हरेक व्यक्ति वा साहित्यकारका भाव व्यक्त गर्ने आफ्नै विशिष्ट शिल्प पक्ष हुन्छन् । यहाँ स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तकलाई शिल्प पक्षका रूपमा स्वच्छन्दतावादी शैली, व्यङ्ग्य शैली, सरल भाषा र संरचनाका रूपमा चिनाइएको छ ।

४.१४.१ स्वच्छन्दतावादी शैली

स्याङ्जाली मुक्तककारमा लेखनाथ काफ्ले, श्यामप्रसाद न्यौपाने, चेतन कार्की, असफल गौतम, देवीप्रसाद ढकाल, आधुनिक नेपाली कविताका क्षेत्रमा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिलाई आत्मसात गरी कविता र कविताका लघु रूपमा कलम चलाउने स्रष्टा हुन् । यी मुक्तककारले आफ्ना मुक्तकमा सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, शृङ्गारिक, वैज्ञानिक

तथा प्राकृतिक विषयवस्तुको प्रयोग गरी मुक्तक लेखेका छन् । जस्तै उदाहरणका लागि हेरौं केही मुक्तक,

श्रीमतीको आँखा छल्दा अन्तै माया बसिसक्यो
बाह्रै महिना तास खेल्दा डोको बोक्न परिसक्यो
नसापानी खाँदाखाँदै आधा ज्यान गलिसक्यो
अब मैले गर्ने के छ ? जीवनको धीत मरिसक्यो (काफ्ले, २०६४: ८९) ।

x x x x x x x x x

कल्पना नै छैन भोली कसो होला यथार्थमा
तर प्रेमको प्रभावमा परिणत सपनामा
उनको मौन स्वीकृतिमा परिवारको पत्तो छैन
सँगै हात समाई सागर तरिणत सपनामा (गौतम, २०६७ : १६) ।

यसैले स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तकमा स्वच्छदतावादी शैली भेट्न सकिन्छ ।

४.१४.२ व्यङ्ग्य शैली

स्याङ्जाली मुक्तककारमा देवीप्रसाद वनवासी, श्यामप्रसाद न्यौपाने, नारायण मरासिनी, सुकुम शर्मा, लेखनाथ काफ्ले, असफल गौतम आदि मुक्तककारका मुक्तकमा व्यङ्ग्य शैली पाइन्छ । सोभै व्यक्त गरिएको कुरा भन्दा घुमाउरो पाराले भनिएको कुरा बढी प्रभावकारी, रोचक र मर्मस्पर्शी हुन्छ । व्यङ्ग्य शैलीले मुक्तकलाई जीवन्त बनाउँछ । यस शैलीमा एउटा कुरा भने भैँ गरी अर्कै कुरा भनिएको हुन्छ । त्यस्ता मुक्तकले साङ्केतिक अर्थ व्यक्त गरेका हुन्छन् । जसमा व्यङ्ग्य भाव छुटाछुल्ल पोखिएको हुन्छ । स्याङ्जाली मुक्तककारले पनि सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक आदि जस्ता विषयवस्तुको प्रयोग गरी मुक्तक लेखेको पाइन्छ । जस्तै उदाहरणका लागि हेरौं केही मुक्तक,

सत्ता, स्वप्न, सुन्दरीको पाइ न्यायो अड्कमाल
हनिमून भैँ बितिगयो नौ महिने शासनकाल
हरूवाको छेरुवा दाउ जस्तो देशको चर्को डाको
बहुमतको दागबत्ती एमालेको जुलुस राँको (वनवासी, २०५३ : ४) ।

x x x x x x x x x

विदेशीको इसारामा पाटी टुक्र्याउँछन् नेताहरू
देशको चिन्ता छैन कमिशन कुम्ल्याउँछन् नेताहरू
निकम्मा नेताबाट खै कैले उँभो लाग्ला र हाम्रो देश
सत्ता सुरक्षाको लागि विदेश धाउँछन् नेताहरू (न्यौपाने, २०६६ : ३३) ।
यसरी स्याङ्जाली मुक्तकहरूमा व्यङ्ग्यवादी चेतना व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

४.१४.३ सरल भाषाशैली

स्याङ्जाली मुक्तककारहरूमा श्यामप्रसाद न्यौपाने, असफल गौतम, लेखनाथ काफ्ले, देवीप्रसाद ढकाल, चेतन कार्की सरल तथा सरस भाषामा मुक्तक रचना गर्न रुचाउँछन् । सामाजिक यथार्थवादी भावनाहरू बोकेका मुक्तककारहरू समाजमा प्रचलित भाषाशैलीलाई आफ्नो मूल मर्म ठानेका छन् । उनीहरूले यदाकदा भर्रा नेपाली शब्द, उखान, टुक्का, हिन्दी र अङ्ग्रेजी शब्दको पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसले यिनीहरूको मुक्तकलाई मीठो बनाएको देखिन्छ ।

जस्तै उदाहरणका लागि हेरौं केही मुक्तक,

यता पनि मारामार छ उता पनि मारामार छ
शान्ति छैन देशैभरि जता पनि मारामार छ
समाजमा पनि बस्नु छैन कलहले
छरछिमेक आफन्तमै पानी बाराबार छ (ढकाल, २०६३ : ६४) ।
x x x x x x x x x

भाषणमा समानता भन्नु हुन्छ साथी
व्यवहार सामन्त भै गर्नुहुन्छ साथी
चमेरे यो चरित्रको तेजोबध गर्नुस्
नत्र भने भङ्खालोमा पर्नुहुन्छ साथी (न्यौपाने, २०६२ : २८) ।

यसरी स्याङ्जाली मुक्तककारले आफ्ना मुक्तक कृतिका मुक्तकमा सरल भाषा शैलीको प्रयोग गरी मुक्तकलाई आम पाठकका लागि रुचिकर लाग्ने बनाएका छन् ।

४.१४.४ संरचना तथा आयाम

कुनै पनि रचनाको संरचना भन्नाले त्यसको बनावट अर्थात् आकृति भन्ने बुझिन्छ । स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तकलाई अध्ययन गर्दा दुई हरफदेखि छ, हरफसम्मका मुक्तकहरू रचना गरेको पाइन्छ । जस्तै :

अचानक लालिमा रित्तिएर,
प्रचण्ड पोखिएको प्रकाश जस्तो,
जीवन खुम्चिएर कुण्ठा फुटेर,
प्राप्तिमा निस्केको खुसी जस्तो,
उड्दा-उड्दै चरो बेगिएको देखेर,
विस्मित बनेको यात्री जस्तो,
वसन्त निखिएका आँखाहरूमा
स्वतन्त्रताको कलत्व गानजस्तो,
यस्तै-यस्तै लाग्छन्,
जिन्दगीका रुनभुनहरू
सम्पूर्णता सकिएको प्राप्ति जस्तो (शर्मा, २०५७ : ३८) ।

यसरी संरचनात्मक तथा आयामगत हिसाबले स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तक कृति भित्रका धेरै जसो मुक्तक चतुष्पदीय रहेका छन् भने केही द्विपदीय र केही षड्पदी, अष्टपदी र दशपदी पनि रहेका छन् । मुक्तक लेखनका सन्दर्भमा स्याङ्जाली मुक्तककारले स्वतन्त्र, संस्कृत र रुवाई संरचनालाई आधार बनाएर मुक्तक लेखेको पाइन्छ ।

४.१५ निष्कर्ष

२०४८ सालदेखि स्याङ्जाली मुक्तककारका कृति प्रकाशन भएको पाइन्छ । २०४८ सालमा सुकुम शर्माको 'अमिला अणु'देखि २०७० सालमा गजल सङ्गम पकवादीद्वारा प्रकाशित समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक कृतिसम्मका स्याङ्जाली मुक्तककारका मुक्तक कृतिको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ । यो मुक्तक कृतिमा मुक्तकमा समकालीन सरकार र माओवादी द्वन्द्व, देश दुख्नुको पीडा, विदेशी चलखेल, नेता तथा सामन्तको स्वार्थीपन, नेपाली संस्कृतिमा आएको विचलन जस्ता प्रवृत्ति जस्ता विषय समेटिएका छन् । स्याङ्जाली मुक्तककारको समग्र मुक्तकलाई अध्ययन गर्दा मुक्तकमा प्रमुख कथ्यका रूपमा

प्रकृति चित्रण, राष्ट्रियता, शान्तिको अपेक्षा, आर्थिक असमानता, युगीन यथार्थ, माया प्रेम, वस्तुस्थितिको चित्रण, सामाजिक तथा राजनीतिक विकृति विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य एवम् यथार्थताको पर्दाफास गरिएको पाइन्छ । यस्तै विभिन्न बिम्ब र प्रतीकको प्रयोगले भाषिक चतुरतामासमेत वृद्धि भएको देखिन्छ । यसरी रचित मुक्तक रचनामा सुरु सुरुमा कृति भन्दा पछिल्ला कृतिहरू परिष्कृत र परिमार्जन भएको देखिन्छ । आम जनजिब्रोमा भिजेका भर्रा शब्दको सरल र सहज प्रयोगले मुक्तककारका अभिव्यक्तिलाई स्तरीयता प्रदान गरेको छ । विविध लय, शैली र प्रवृत्तिहरूको अनुसरण गरी रचित स्याङ्जाली मुक्तक लेखन यात्रा भाषिक प्रयोगमा सरलता र स्वाभाविकता, व्यङ्ग्यात्मकता, मुक्तक लेखनमा स्तरीयता कायम गर्दै अगाडि बढेको पाइन्छ ।

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार

५.१ सारांश

यस शोधमा स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तक कृतिहरूको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली मुक्तक रचनाको परम्परा र यसको अध्ययन एवम् अनुसन्धान गर्ने स्रष्टा कम्पै रहेका छन् । यस सन्दर्भमा स्याङ्जा जिल्लाको सम्पूर्ण मुक्तकको अध्ययन एवम् अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धानकर्ता निकै कम रहेको पाइयो । साहित्यको अन्य विधामा कलम चलाउने साहित्यकारहरू जे जति छन् उनीहरूका विशेष चर्चा हुने गरे पनि मुक्तक एक कविताको लघुतम रूप भएर जुनसुकै विषयवस्तुलाई चोटिलो रूपमा प्रहार गर्ने भए तापनि यसको विशेष अध्ययन एवम् विश्लेषण भएको पाइदैन ।

स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तककार एवम् मुक्तकहरूको बारेमा अध्ययन गर्नका लागि कलम चलाउने तथा विषय उठान गर्ने थोरै मात्रा व्यक्तिहरू छन् भने पत्रपत्रिकामध्ये सगुन, रजस्थल, सङ्घर्षमा कलम, नवप्रज्ञापन, नयाँ युगबोध, प्रयोग, विस्कन जस्ता साहित्यिक पत्रिकाले मुक्तक विशेषाङ्कलगाएत मुक्तक प्रकाशन गरी यसलाई अध्ययनका लागि थप सहयोग पुऱ्याएका छन् । अन्य पत्रपत्रिकाहरूले मुक्तक प्रकाशन गरी सहयोग पुऱ्याएका छन् । यसैगरी मुरारि पराजुली, विष्णुप्रसाद पौडेल, रविलाल अधिकारी, तेजविलास अधिकारी, टेकनारायण ढकाल प्रेमराज लुईटेल, असफल गौतम, मिलन समीर आदिले स्याङ्जा जिल्लाका केही सीमित मुक्तककारका मुक्तक कृतिहरूको अध्ययन गरेको पाइयो । यसरी यो अध्ययनले स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तकमा कलम चलाउने तथा मुक्तक कृति प्रकाशन गर्ने मुक्तककारको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरी यस सन्दर्भमा अध्ययन गर्न चाहने स्रष्टा एवम् अनुसन्धानकर्तालाई थप सहयोग पुऱ्याउन सक्नेछ ।

प्रस्तुत शोधमा स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तक कृतिहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा जम्मा पाँच परिच्छेदमा यसलाई व्यवस्थित गरेर प्रस्तुत गरिएको छ । यसको पहिलो परिच्छेदमा विषय परिचय, शोध शीर्षक र शोध प्रयोजन राखिएको छ । समस्या कथनमा स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तककार र मुक्तक कृति प्रकाशन थालनीदेखि अहिलेसम्मको अवस्था कस्तो छ ? मुक्तकका प्रवृत्तिहरू केके हुन् भन्ने कुरालाई राखिएको छ भने उद्देश्य कथन भित्र समस्या

कथनमा आएका समस्याहरूको समाधानार्थ उद्देश्यहरू राखिएको छ । पूर्वकार्यको समीक्षा अन्तर्गत स्याङ्जा जिल्ला भित्रका मुक्तक सङ्ग्रह र मुक्तककारहरूको बारेमा अध्ययन गर्ने पत्रपत्रिकाहरू, नव प्रज्ञापन, समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक, विस्कनु आदि रहेका छन् भने लेखक एवम् साहित्यकारमा मुरारि पराजुली, विष्णु प्रसाद पौडेल, तेजविलास अधिकारी, टेकनारायण ढकाल, असफल गौतम, प्रेमराज लुङ्गटेल मिलन समीर रहेका छन् । त्यसै गरी शोधको औचित्य शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन विधि, सैद्धान्तिक ढाँचा र विश्लेषण विधिका साथै शोधपत्रको स्वरूप राखिएको छ । दोस्रो परिच्छेदमा स्याङ्जा जिल्लाको भौगोलिक अवस्थिति, यातायात तथा सञ्चार, शैक्षिक स्थिति, सामाजिक धार्मिक स्थिति, आर्थिक स्थिति जस्ता विषयमा सङ्क्षिप्त परिचय राखिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा मुक्तकको सैद्धान्तिक पक्ष र नेपाली मुक्तकको इतिहाससँगै स्याङ्जाली मुक्तक लेखन यात्रा माथि प्रकाश पारिएको छ । मुक्तक शब्द संस्कृत भाषाबाट आएको शब्द हो । संस्कृत भाषाको मुक्तक शब्द 'मुक्त' शब्दमा 'कन्' प्रत्यय जोडिएर बनेको हुन्छ । मुक्तकलाई विभिन्न ग्रन्थ, साहित्यकारका शास्त्र एवम् शब्दकोशले आ-आफ्नै तरिकाबाट परिभाषित गरेका छन् । अभिव्यक्ति र परिभाषा दिने शैलीमा फरकपन रहे तापनि सबैको अध्ययनको भावले मुक्तक कविता विधाको छोटो रूप आफैमा पूर्ण एवम् स्वतन्त्र अस्तित्व रहेको रचना हो भनेर व्यक्त गरेका छन् ।

मुक्तक आफैमा पूर्ण भएकोले यसमा विभिन्न तत्त्वहरू रहेका हुन्छन् । जसमा मुक्तककारले जीवन र जगत्बाट उठाएको विषयवस्तु विषयवस्तुमा दर्शाएको भाव भावलाई संरचित गरेको संरचना सङ्गीतमय तथा श्रेतिरम्य बनाउने लय आफ्ना रचनालाई अभिव्यक्त गर्ने भाषाशैली, उद्देश्य कला पक्षसँग सम्बन्धित विम्ब, प्रतीक र अलङ्कार आदि तत्त्व पर्दछन् । त्यस्तै मुक्तक रचनासँग निकट रहेका लोकगीत, भय्याँगा, सूक्ति, सायरी, हाइकु, रोइला, ताङ्का आदि पर्दछन् ।

चौथो परिच्छेदमा स्याङ्जा जिल्लाका मुक्तककार र तिनका मुक्तक कृतिहरूको अध्ययन विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ । स्याङ्जा जिल्लामा मुक्तक लेखनमा कलम चलाउने स्रष्टाहरू सख्यात्मक रूपमा धेरै भए पनि कृतिगत रूपमा कमै मात्रामा रहेको पाइयो । मुक्तक सङ्ग्रह प्रकाशन गर्ने साहित्यकारहरूमा सुकुम शर्मा छन् । यस्तै श्यामप्रसाद न्यौपानेले 'सोह्र दुनी आठ' (२०६२) र 'कोही सुरक्षित छैन' (२०६६) मुक्तक सङ्ग्रह प्रकाशन गरेका छन् । यसरी नै नारायणप्रसाद मरासिनी (२०२९) को 'समयका धब्बाहरू' (२०५१),

असफल गौतम (२०४२) को 'सिलोक बन्दै छन्' (२०६७), देवीप्रसाद वनवासी (१९९७) का 'जोखना' (२०५१), 'हाँडीघोटे छत्तिसा' (२०५२), 'लुछाचुँडी' (२०५३), 'श्री बुँख्याचा' (२०५४), 'चौरासी व्यञ्जन' (२०५७), 'फकडा' (२०५९), 'हलुवा' (२०६२), 'मेरुदण्ड' (२०६७) र 'कालस्तोत्र' (२०६९), लेखनाथ काप्ले (२०१५) का 'अचार', (आंशिक, २०६४), र 'मट्याङ्गा' (२०६८), देवीप्रसाद ढकाल (२०४०) को 'प्रीतिको फूल' (आंशिक, २०६३) चेतन कार्की (१९९५) को 'हत्केलाले सूर्य छेकिँदैन' (२०६८), मुक्तक मञ्च पोखराद्वारा प्रकाशित 'मुक्तक यात्रा' (२०६९) र गजल संगम पकवादीद्वारा 'समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक' (२०७०) जस्ता मुक्तक सङ्ग्रह प्रकाशन गरेका छन् ।

कृति प्रकाशनका अलवा निरन्तर रूपमा मुक्तक लेखनमा सक्रिय दर्जनौं मुक्तककार रहेको अध्ययनका क्रममा पाउन सकिन्छ । जसले गर्दा स्याङ्जा जिल्लाको मुक्तक लेखनलाई उच्च विन्दुमा पुऱ्याउन महत्पूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । २०४८ सालदेखि कृति प्रकाशनसँगै फूटकर मुक्तक रचनाको विकास बढ्दै आजका दिनसम्म स्याङ्जाली मुक्तक लेखन परम्परा अगाडि बढेको पाइन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

मुक्तक कविता विधाकै एक रूप हो । यो पूर्वापार प्रसङ्गबाट मुक्त, स्वयम्मा पूर्ण र स्वतन्त्र रचनाको रूपमा रहन्छ । यसलाई सर्वप्रथम परिभाषित गर्ने काम संस्कृत समीक्षा शास्त्रमा गरिएको छ । यहाँ सुरुवातै यसलाई पूर्वापर प्रसङ्गसँग नबाँधिएको वा अनिवद्ध रचनाको रूपमा भित्र्याइएको छ । मुक्तक नामकै पश्चिममा कुनै कविता नामको रचना त पाइँदैन तर मुक्तक जस्तै लघुतम आयामका कविता रचना भने भेटिन्छन् ।

अङ्ग्रेजीमा दुईदेखि सात हरफे मुक्तक प्रकृतिका कविताका प्रकार पाइन्छन् । जापानी हाइकु, ताङ्का र फारसी भाषाका सवाई पनि मुक्तक निकट रचना नै हुन् तर तिनका आ-आफ्नै किसिमका संरचनागत निश्चित स्वरूपको किटान रहेको पाइन्छ । यस्तै रुवाइलाई नेपालीमा मुक्तककै रूपमा लिने प्रचलन बढी छ । यो संस्कृतको चार पाउको एक श्लोकी संरचनाको निकट पनि छ । रुवाइको तेस्रो पाउ वा हरफ अनुप्रासरहित हुन्छ ।

नेपाली मुक्तकको परम्परा र प्रवृत्तिका बारेमा खासै मेसो नपाएकाले मुक्तक भनेकै रुवाई मात्रै हो भन्ने अतिवादी स्वर आलापेको पनि पाइन्छ तर यो गलत हो । नेपाली मुक्तकीय रचनाका हाइकु, ताङ्का, सवाई, स्वतन्त्र श्लोक, सूक्ति, लघुतम गद्य कविता,

लघुत्तम लोकलयका कविता वा लोकपद्य जस्ता भेदका रूपमा चिनिन सक्छन् तर मुक्तकको पर्याय रुवाई मात्रै भने हुन सक्दैन ।

यसरी हेर्दा नेपाली मुक्तकको प्राचीन कालमा रूपगत सचेतता पाइदैन । माध्यमिक कालीन मोतिराम भट्टको आगमनसँगै रूपगत सचेतता पाइन्छ । परिष्कारमा निरन्तरता, स्वच्छन्दतामा पनि आकृष्ण भएको पाइन्छ भने प्रयोगवादी धारामा मुक्तक लेखेको पाइदैन । त्यसपछिको कवि पुस्तामा मुक्तकप्रतिको आकर्षण विशेष किसिमको देखिन्छ । यसभित्र पनि २०४० पछि बढी सक्रियता देख्न सकिन्छ । जसमा देशमा ०४८, ०५२, ०६२, ०६३ ले नेपाली समाजमा पारेको प्रभाव, संविधान बन्नु र नबन्नु यी घटनाले नेपाली समाजमा पारेको प्रभावलाई कहने प्रशंसनीय प्रयास हाम्रा मुक्तककारले गरेका छन् । यस्ता प्रयत्नहरूमा कतिको मूल्य तत्कालीन अवस्थामा मात्र रहेको स्थिति छ भने कतिको सामूहिक मूल्य र कतिको सदावहार मूल्य रहेका मुक्तक पनि पाइन्छन् । त्यस बेलाको खरो परिवेशप्रति आक्रोशजन्य प्रतिक्रिया जनाएका तर शैल्यिक रूपमा कम परिपक्व मुक्तककारहरूको मूल्य सामूहिक रूपमा मात्र बढी छ । यस्तै सुक्ष्म संवेदनाको अङ्कल अनि वर्तमानमा उभिएर पनि युगका साभा समस्या, जटिलता, सम्भावना र आकाङ्क्षालाई बढवा दिन सफल मुक्तककारहरू समय परिवर्तनपछि पनि त्यत्तिकै महत्त्वका सिद्ध भएका छन् ।

समग्रमा नेपाली मुक्तकको यही प्रभाव नै स्याङ्जाली मुक्तक हुन् । अग्र पङ्क्ति परिपारकका हिसाबले कमै उपलब्ध देखिन्छ भने सिर्जनात्मक दृष्टिकोणमा स्याङ्जाली स्रष्टाहरूको जाँगर निःसन्देश प्रशंसनीय छ । तर पनि कलात्मक मूल्य र गुणात्मक उत्कर्षका दृष्टिले स्याङ्जाली साधकले आत्ममूल्याङ्कनसहित धेरै साधना गर्न बाँकी रहेको अनुभव हुन्छ ।

५.३. भावी शोधका विषय

स्याङ्जाली मुक्तक कृतिको अध्ययन गर्दा स्याङ्जा जिल्लामा मुक्तक रचनामा कमल चलाउने मुक्तककारका मुक्तकहरूमा धेरै जसो स्वर र शिल्पका दृष्टिले सफल छन् । केही मुक्तककारका मुक्तकमा हुनुपर्ने गुणहरू नभई समय काट्न लेखिएका रचना जस्ता मात्रै पनि रहेका छन् । तिनीहरूमा साहित्यिक कलात्मकता छैन । जसका कारण साहित्यिक महत्त्वका मानिदैनन् । सोही कारण स्याङ्जाली मुक्तकका बारेमा थप अध्ययनका लागि निम्न शीर्षकमा अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ ।

चेतन कार्कीका मुक्तकको अध्ययन,
मुक्तककार सुकुम शर्माका मुक्तकका स्वर र शिल्प पक्षको अध्ययन,
मुक्तककार श्यामप्रसाद न्यौपानेका मुक्तकको कृतिपरक अध्ययन
मुक्तककार देवीप्रसाद वनवासीका मुक्तकका स्वर र शिल्प पक्षको अध्ययन,
स्याङ्जा जिल्लाको मुक्तक लेखनको इतिहास र फुटरक मुक्तकको अध्ययन ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, तेजविलास (२०६५) समीक्षा सन्दर्भ, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।
- अधिकारी, विश्वप्रेम (२०२३), युगभाषा, स्याङ्जा : स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठान ।
- अभिनव गुप्ता (सन्. १९६५), ध्वान्यालोक लोचन व्याख्या जगन्नाथ पाठक, वाराणसी :
चौरबम्बा विद्या भवन ।
- आप्टे, वामन शिवराम (सन् १९६९) संस्कृत हिन्दी कोश, द्वितीय सं. दिल्ली : मोतीलाल
बनारसी दास ।
- कार्की, चेतन (२०६८) हत्केलाले सधैं भरी सूर्य छेकिँदैँन, काठमाडौं : श्रीमती गंगा कार्की ।
- काफ्ले, नारायणप्रसाद (२०६६), देवीप्रसाद वनवासीको श्री बुख्याँचा हास्यव्यङ्ग्य मुक्तक
सङ्ग्रहको एक अध्ययन, नेपाल संस्कृत विद्यापीठ स्नातक शोधपत्र ।
- काफ्ले, लेखनाथ (२०६४), अचार, स्याङ्जा : लेखनाथ काफ्ले
- गौतम, असफल (२०६७), सिलोक बन्दै छन्, पोखरा : सङ्घर्षमा कलम साहित्य समाज ।
..... (२०६८) बिस्कुन, पोखरा : सङ्घर्षमा कलम साहित्य समाज ।
- घिमिरे, बादल (२०६९), समकालीन नेपाली मुक्तक, काठमाडौं : डिकुरा पब्लिकेशन ।
- चापागाईं नरेन्द्र (२०६०) नेपाली मुक्तक कविता : संरचना प्रवृत्ति र भावी दिशा, ललितपुर:
साभा प्रकाशन ।
- ज्ञवाली, सूर्य विक्रम (२०४०) नेपाली सङ्क्षिप्त शब्दकोश, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान ।
- ढकाल, देवीप्रसाद (२०६३), प्रीतिको फूल, काठमाडौं : जम्बो प्रकाशन प्रा.लि. ।
- नव प्रज्ञापन (२०७०) बारा ।
- त्रिपाठी, बासुदेव र अन्य (२०४६), नेपाली कविता भाग-४, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- नेपाल, वसन्त कुमार शर्मा (२०५५), नेपाली शब्द सागर, काठमाडौं : भाभा पुस्तक भण्डार
- नेपाली, पूर्णबहादुर (२०७२), असफल गौतमका मुक्तकको अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र,
त्रि.वि.वि. पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- न्यौपाने, श्यामप्रसाद (२०६२), सोह्रदुनी आठ, नवलपरासी: नवलपरासी साहित्य परिषद् ।
..... (२०६६) कोही सुरक्षित छैन, नवलपरासी : प्रेमा वाङ्मय प्रतिष्ठान ।
- परिवर्तन (२०६९), मुक्तक यात्रा, पोखरा : मुक्तक मञ्च ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५५), नेपाली साहित्य कोश, सम्पा ईश्वर बराल र अन्य,
काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पराजुली, मुरारि (२०६७), **नेपाली मुक्तकका मूल प्रवृत्तिहरू**, त्रि.वि. मानविकी सङ्कायको अप्रकाशित विद्यावारिधी शोधपत्र ।

..... (२०६७) **मुक्तक मिमांसा**, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (२०४०), **नेपाली बृहत् शब्दकोष**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०६८), **मुक्तक सिद्धान्त र पोखरेली मुक्तकका मूलप्रवृत्ति**, पोखरा: सिर्जनशील लोकतान्त्रिक प्रतिष्ठान ।

पौडेल, लेखनाथ (२०३६), **लालित्य प्रथम भाग**, पाँचौं सं., काठमाडौं: साक्षा प्रकाशन ।

बर्मा, धीरेन्द्र सम्पा.(२०२०), **हिन्दी साहित्य कोश भाग १**, वाराणासी : ज्ञान मण्डल लिमिटेड ।

भण्डारी, मुक्तिप्रसाद (२०७०) **समकालीन स्याङ्जाली मुक्तक**, स्याङ्जा : गजल सङ्गम पकवादी ।

मरासिनी, नारायण (२०५६३), **समयका धब्बाहरू** (दो.सं.), पोखरा : साहित्य शृङ्खला ।

लुइँटेल प्रेमराज (२०६५), **नेपाली हास्यव्यङ्ग्यमा स्याङ्जा जिल्लाको योगदान**, स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि.वि. केन्द्रीय क्याम्पस, कीर्तिपुर ।

वनवासी, देवीप्रसाद (२०५१) **जोखना**, स्याङ्जा : किशोर रेग्मी ।

..... (२०५२) **हाँडीघोटे छत्तिसा**, स्याङ्जा : दिगम्बर रेग्मी ।

..... (२०५३) **लुँछाचुँडी**, स्याङ्जा : किशोर रेग्मी ।

..... (२०५४), **श्री बुँख्याचा**, स्याङ्जा : चित्रलेखा प्रकाशन ।

..... (२०५७), **चौरासी व्यञ्जन**, स्याङ्जा : चित्रलेखा प्रकाशन ।

..... (२०५९), **फकडा**, स्याङ्जा : चित्रलेखा प्रकाशन ।

..... (२०६२), **हलुवा**, स्याङ्जा : हरेलो प्रकाशन ।

..... (२०६७), **मेरुदण्ड**, स्याङ्जा : हरेलो प्रकाशन ।

..... (२०६९), **कालस्तोत्र**, स्याङ्जा : अश्रुगङ्गा प्रकाशन ।

वेदव्यास (सन् १९५८) **अग्नि पुराण**, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्ण ।

शर्मा, मोहनराज (२०५५), **समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, सुकुम (२०४८), **अमिला अणु**, पोखरा : प्रयोग समूह,

..... (२०५७), **समयका छर्हराहरू**, पोखरा : प्रयोग मासिक पत्रिका ।

साहित्य सागर (२०५७) वर्ष २, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ६ ।

स्याङ्जा शैक्षिक दर्पण (२०७३) स्याङ्जा : जिल्ला शिक्षा कार्यालय ।